

Х.Д.ОЛИВЕР

НИЕ, СПАСЕНИТЕ

Или как евреите в България бяха изтръгнати
от лагерите на смъртта

Предговор от акад. Петко Ст. Стайнов

ИЗДАТЕЛСТВО ЗА ЛИТЕРАТУРА НА ЧУЖДИ ЕЗИЦИ
СОФИЯ * 1967

Х. Д. ОЛИВЕР / НИЕ, СПАСЕНИТЕ

ХРОНИКА ОТ БЛИЗКОТО МИНАЛО

Х у д о ж н и к
М А Р К О Б Е Х А Р

ПО ОБЩО ПРИЗНАНИЕ БЪЛГАРИЯ Е ЕДИН-
СТВЕНАТА СТРАНА ПОД ФАШИСТКО ГОС-
ПОДСТВО, КЪДЕТО ЖИВОТЪТ НА ЕВРЕИ-
ТЕ БЕ СПАСЕН ОТ ЗВЕРСКИТЕ ЛАПИ НА
ХИТЛЕРИСТКИТЕ ПАЛАЧИ

ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

*На всички ония, които през тра-
гичните години протегнаха ръка
в подкрепа на евреите в България*

О Т С Ъ Щ И Я А В Т О Р

„Наша земя“ — киносценарий, реализиран през 1953 г., в съавторство с Анжел Вагенщайн; Димитровска награда, 1953 г.

„Часът на надеждата“ — роман, 1957 г., „Профиздат“.

„Законът на морето“ — киносценарий, реализиран през 1960 г., в съавторство с Анжел Вагенщайн.

„Федерация на династронавтите“ — роман, 1963 г., изд. „Народна младеж“; Награда на Комитета по културата и изкуствата и ЦК на ДКМС, 1964 г.

„Великият поход на династронавтите“ — роман, 1964 г., изд. „Народна младеж“.

„Вълчицата“ — киносценарий, реализиран през 1965 г.

„Комети“ — роман, 1965 г., изд. „Български писател“.

УБЕДИТЕЛНО ДОКАЗАТЕЛСТВО

акад. Петко Ст. Стайнов

Спасяването на евреите в България през годините на Втората световна война, когато окупирана от хитлеристите Европа представляваше нещо като огромен концентрационен лагер, е човешки и политически акт от голямо международно значение. Безспорен факт е, че България остана единствената страна, в която всички граждани от еврейски произход оцеляха.

За съжаление това действително много рядко събитие в новата история на човечеството не е достатъчно известно на света; то е позабравено и от някои от по-новите поколения в нашата собствена страна. Причината за това ще открием може би в пословичната скромност на нашия народ, в обстоятелството, че извършеното от него през ония години представлява в очите му една нормална проява, за която няма защо да се шуми. По-

гледната обаче отдалеч, след 25 години, и съпоставена с много от онова, което се случи тогава в Европа, тази проява добива съвършено други размери.

Трудът на Х. Д. Оливер иде да позапълни една празнина и, нека се надяваме, че той ще даде тласък на други творби, които ще разработят различните страни на проблема. Защото „Ние, спасените“ представлява не само едно рядко по своята сила изобличение на престъпните похождения на германските расисти спрямо евреите в България и по целите Балкани, но и едно забележително по своята убедителност свидетелство за една от най-интересните прояви на демократизъм, човеколюбие и политическа зрелост у българския народ. Именно съпротивата на българския народ, на неговата интелигенция, на неговото работничество, на Комунистическата партия парализира и сломи една от най-грижливо замислените и организирани акции на побеснелите нацисти — да ликвидират и българските евреи. Тая съпротива парализира и тогавашните български управници, които се бяха предали и продали на чуждия властелин и бяха готови да следват най-покорно всяко негово нареждане, дори и когато то биваше в явен ущърб на отечеството, явно противно дори и на здравия разум.

Сега, толкова години след онази борба, в която аз, както и многобройни мои другари и колеги взехме някакво участие, като чета тези поразителни по своята доказна сила документи, приведени в книгата на Х. Оливер, когато виждам как самият народ отначало мълчаливо, но впоследствие явно, решително и бурно се бе вдигнал, за да защити не само една високосправедлива и хуманна кауза, но и своето собствено национално достойнство, една мисъл ми минава през ума: наистина през 1943 г. тази съпротива даде резултати, за които аз изпитвам и сега не само умиление, но и гордост като

българин: народът се наложи на своите престъпни, безволни и негодни управници и не ги допусна да проведат докрай едно „престъпно безумие“, което би компрометирало името на България.

Но при четенето на тези страници за борбата на българския народ аз изпитвам и друго едно чувство, едно болезнено чувство на съжаление: защо не можах да се мобилизират тоя същият народ и неговата интелигенция, за да проявят и при друг един фатален за нашата държава случай — Първата световна война — съпротива, когато престъпни и налудничави властелини у нас и угоднически правителства извършиха друго „престъпно безумие“, пак под чуждо внушение, което доведе до пълното поражение на България, до хиляди и хиляди безкръстни гробове? . . . И аз си мисля, че ако в онези моменти би съществувал Съветският съюз, ако и тогава Комунистическата партия и левите сили у нас биха имали закалката, която добиха по-късно в мъчителната и кървава борба с фашизма, ако бяха съществували в онези времена редиците от млади, предани до саможертва и ентузиазирани ремсисти, които дадоха най-бляскави доказателства за истински героизъм и за непоколебима вяра в силите на народа, на България биха били спестени още много мъки и сълзи, нейното бъдеще би се очертало по-късно съвсем другояче.

Но да оставим тия мисли и това съжаление на историята на по-далечната история. Историята обаче, която с такива потресаваци документи излага Х. Оливер в своята книга, ни дава все пак едно утешение— че поне този път не сгрешихме. Не сгрешихме, като най-категорично се вдигнахме не само против злодеянията, но и изобщо против всички прояви и „теории“ на антисемитизма, на расизма. През 1941—1944 г., когато се разрази гонението срещу евреите у нас, българският народ

послуша своята съвест, своето вродено чувство на демократизъм и хуманност. И не сгреши!

В същност, както много добре е доказано това и от Х. Оливер, народът у нас никога не се е поддавал на антисемитизма. Това е един факт, който германските расисти не оцениха достатъчно добре и затова понесоха толкова горчиви разочарования в опита си да изкарат „на заколение“ и българските евреи, както изкараха другите. Българският народ показва, че винаги е изпитвал, както и сега изпитва, отвращение към всякакъв антисемитизъм, към всякакво гонение на раси и религии — това го издига в нашите собствени очи, издига го и в очите на другите народи.

София, януари 1967 г.

ЗА ДА НЕ ЗАБРАВЯМЕ

На 1 септември 1939 г. — началото на Втората световна война — в България живееха към 50 хиляди евреи.

На 9 май 1945 г. — краят на Втората световна война в Европа — в България все още живееха към 50 хиляди евреи.

Приток отвън нямаше. Обратно, от общия брой липсваха:

емигрантите, заминали за тогавашна Палестина, и другите, неуспели да стигнат бреговете на Израел, погълнати по пътя от вълните на Мраморно море;

антифашистите, екзекутирани в затворите и полицейските участъци;

партизаните, паднали в битките с жандармерийските ловни дружини;

войниците и офицерите, оставили костите си по бойните полета в сраженията с хитлеристките армии след влизането на България във войната срещу Германия.

Нито един — повтарям: нито един еврейин в България не е бил унищожен като ЕВРЕИИИ, нито пък е бил изпратен на смърт извън границите на страната. Всички, които загинаха, паднаха рамо до рамо с хиляди и хиляди българи. Те умряха като български граждани:

и тяхната кръв — червена като кръвта на всички останали — се смесваше с кръвта на другите бойци.

Това е историческият факт.

А през тия години в България бяха хитлеристите, в България вилнееше гестапо, в България управляваха монархофашистите.

А през тия години, недалеч от България, в окупирана Европа загинаха 6 милиона евреи — цифра, равняваща се на една трета от всички евреи в света през 1939 г., на половината от техния брой днес, на почти цялото еврейско население в Европа тогава.

Никога, в цялата история на човечеството, не е съществувал такъв планомерен, точно изчислен и методично и без всякакви задръжки осъществен геноцид, като изстреблението на еврейството от хитлеризма. Освиенцим, Майданек, Берген—Белзен, Сабигор, Бухенвалд, Трелинка, Хелмно — това са само няколко от стотиците вежи, които бележат пътя на еврейската мартирология — тия зловещи центрове за ограбването на милиони човешки същества, за експлоатирането на техния труд и за превръщането им накрая в пепел и дим. В услуга на смъртта бяха впрегнати бесилки, разстрели, газови камери, студ, глад, тифус, кучета, бактерии, опитни дисекции, средновековни инквизиции... А самата смърт пък бе превърната в добре организирана промишленост, от живите добиваща дрехи, скъпоценности, куфари, обувки, а от трупове — злато, коси, протези, кости и мазнини — за сапун...

Всичко това е всеизвестно. Известни са и цифрите: само в лагера на смъртта Освиенцим са унищожени над 3 милиона евреи. При освобождаването на лагера от Съветската армия в складовете са били намерени 7000 кг женски коси, 348 820 костюма, 836 525 рокли, 54 хиляди чифта обувки, купища очила, златни зъби, протези, кукли... А от Майданек хитлеристите са „спечелили“ над 1 милиард златни марки!

Видях и куфарите, и златните зъби, и детските кукли — в Освиенцим, в Майданек, в Терезин, в Бухенвалд. Видях също стари гета, крепостни тюрми, градове, напълно обезлюдени от евреи, изгорени синагоги, изро-

вени гробища. Видях пещи с овъглени кости, човешки органи в буркани, циментови корита за изтезаване на живи, куки за окачване на полуживи... Видях накрая и рисунки, правени от деца, родени и умрели в лагерите, без никога да са видели трева и цветя, и това бе може би най-страшното...

Минах по някои само от пътищата на еврейската мъка. А те са дълги, много дълги. Те започват от Берлин, минават през Австрия, Чехословакия, Унгария, завиват към Франция, Белгия, Холандия, Норвегия, слизат към Италия, Югославия, Гърция, после отново се връщат към Румъния, за да стигнат до Полша, Украйна и Белорусия и да спрат при Сталинград... Всяка от тези страни в мраморните плочи на своите мъченици е отбелязала и болезнените цифри на избитите евреи.

Далече, в неголяма северна страна — Дания — бе направен мъжествен опит за изтръгване на местните евреи от ноктите на гестапо — една акция, която ще остане в историята като „операция Малкият Дюнкерк“. Няколко дни само преди хитлеристите да започнат хайките, датчани с риск на живота си организирали бягството на евреите към Швеция. През една октомврийска нощ на 1943 г. смели антифашисти, студенти, скаути и всевъзможни други доброволци, подпомогнати от правителствени органи, натоварили на рибарски кораби, туристически параходчета и гемии шест хиляди евреи и ги прекарвали през пролива към шведските брегове. За съжаление към 600 човека останали в страната и попаднали в ръцете на гестапо. Така, въпреки голямото благородно усилие, и Дания влезе в страшния списък.

Извън този списък остана една-единствена страна: България.

Този уникален факт на фона на кървите, лагерите и крематориумите, при наличието на всемогъщото гестапо, на Айхман, Хайдрих и Химлер граничи с чудо. Нима хитлеристите са пощадили българските евреи? Или са ги отминали по невнимание? Или наистина съществува някакво необяснимо явление? Някакъв исторически феномен?

Не, чудо няма. Няма и невнимание или пощада от страна на гестапо. У нас то положи толкова усилия,

колкото и навсякъде другаде. Няма също така необяснимо историческо явление. Невероятният феномен на спасяването на евреите в България може да бъде анализиран и обяснен. Съществуват достатъчно факти, документи, свидетели, които хвърлят светлина върху годините на войната и по-специално върху драматичните месеци от октомври 1940 до януари 1941 г. и от март до август 1943 г., когато се водиха трите големи битки за спасяването на 50 хиляди човешки същества. Много от тия документи се намират вече в папките и щандовете на изложбата-музей в Еврейския дом в София, на която имах възможност да сътруднича. На някои от тях попаднах при обиколката си из Източна Европа, други изискахме от световни центрове за документация, трети пък бяха открити в оцелелите архиви на Комисарството по еврейските въпроси в София след 9 септември 1944 г. Част от тях бяха изнесени пред Нюрнбергския съд срещу главните хитлеристки военнопръстъпници, други — на процеса срещу Айхман в Иерусалим през 1961 г., а не малко се подготвят за процеса във Франкфурт на Майн срещу бившия хитлеристки пълномощен министър в България Адолф Бекерле и легационния аташе Фриц фон Хаан — и двамата обвинени в организиране изстреблението на 11 300 евреи от окупираните области на Гърция и Югославия през март 1943 г.

Тия документи са много и въпреки това — още не всички. Усилията за тяхното събиране ще трябва да продължи, защото без съмнение те съществуват — в папки и сейфове, забравени или, още по-вероятно, грижливо скрити. Не бива да забравяме, че един от двигателите на гестаповската машина в България, бившият пратеник на Айхман и настоящ военнопръстъпник, СС хауптштурмфюрер Теодор Данекер, е навярно все още жив — някъде в Западна Германия или Южна Америка, или Испания... Да, ще трябва да продължи тяхното събиране, за да се разкрие всичко докрай, за да се изяснят всички обстоятелства, за да се очертаят ролите на действащите лица в драмата и за да не се остави нито сянка от съмнение върху тази светла страница в историята на България.

Разбира се, не за пръв път се пише за спасяването на евреите в България през Втората световна война. Такъв един крупен факт не можеше да не привлече вниманието на публицисти и историци, нито пък да остане неотбелязан в литературата. За него са писали в България и извън България, писали са евреи, българи, французи, американци. И разбира се, всички са търсили причините на „чудото“ и всеки съобразно наличните документи и информации (в повечето случаи непълни), и преди всичко в зависимост от политическите си схващания, е намирал отговора в различни направления и главно в две диаметрално противоположни: спасението се дължи на цар Борис III и спасението се дължи на българския народ.

Впрочем веднага след войната във връзка с подготовката на Мирната конференция в Париж Министерството на външните работи събра материали, засягащи борбата на България против опитите за депортиране на евреите, извършени от нацистите и техните агенти в страната. Тези материали в „Бялата книга“ бяха използвани от възглавяваната от Васил Коларов българска делегация, в която участваха като съветници евреите Давид Йерохам и Натан Гринберг. Както и следваше да се очаква, фактът за спасяването на евреите значително натежа в полза на България и в мирния договор с нея не бяха включени клаузи за международен контрол по еврейския въпрос, така както бе направено с други страни.

На същия проблем е посветен и трудът на Натан Гринберг „Хитлеристкият натиск за унищожаване на евреите в България“, издаден в Израел през 1961 г. Той съдържа главно документи, засягащи взаимоотношенията между Германия и България във връзка с депортацията от окупираните области на Гърция и Югославия. Книгата на Гринберг с малки изключения правилно осветлява главните събития от онова време и е съществен принос към интересуващия ни проблем.

На друга плоскост лежи брошурата на Б. Ардити „Ролята на цар Борис III при изселването на евреите от България“, издадена също в Израел през 1952 г.

Базирайки се на оскъдни материали (някои неточни), на съвсем непроверени спомени и твърдения и на свое, меко казано, субективистично произволно тълкуване на редица факти, Б. Ардити се опита да докаже, че основният фактор за спасяването на българските евреи е ни повече, ни по-малко царят. Не зная каква връзка има между издаването на тази брошура и излезлите неотдавна в Испания спомени на бившата царица Йоанна, но изнесените от Ардити факти и тяхното политическо оцветяване твърде много напомнят „фактите“ и политическото им тълкуване, които дава Йоанна, а това никак не говори в негова полза.

Противно на отдавна и окончателно установени исторически истини Йоанна се опитва с един удивителен наивитет и невероятно непознаване на нещата от страна на една бивша царица, а може би направо и с преиначаване на фактите да очертае царя като някакъв демократичен монарх, дори антифашист, оказал твърда съпротива на Хитлер както при навлизането на германските войски в страната, така и при депортирането на евреите. Няма да влизам в полемика нито с Ардити, нито с Йоанна, но по-нататък ще бъдат изнесени документи и факти, които напълно опровергават тяхната теза. А що се отнася до демократизма на царя, достатъчно е да споменем, че десетки хиляди хора биваха вкарвани в затворите „в името на негово величество“, че партизански глави биваха рязани срещу възнаграждение от 50 хиляди лева „в името на негово величество“, че малолетни девойки и момчета биваха екзекутирани „в името на негово величество“ ... и разбира се, с неговия подпис под присъдите.

Други автори у нас и в чужбина са изследвали различни аспекти на въпроса, публикували са спомени и художествени произведения, засягали са отделни фази от събитията, които са се развили в продължение на четири години и на различни места в страната и извън страната: Виктор Барух в своя роман „Отречени от закона“, Хаим Бенадов в свои разкази, Драгомир Асенов в романа „Кафявите хоризонти“, Хаим Оливер в романа „Комети“, Крум Кюлявков в пиесата си „Борбата

продължава“, Алберт Бени в разкази, Анжел Вагенщайн като сценарист във филма „Звезди“ и пр. Опит обаче за цялостно обхващане и анализиране на този огромен исторически факт не е направен, може би защото още не е настъпил моментът за това: редица документи са в неизвестност, което пречи на уточняването на детайлите; много живи у нас и в чужбина свидетели мълчат... Освен това анализирането и обобщаването на целия извънредно сложен и обширен материал изисква продължителен и задълбочен труд тук и в много други страни. Няма съмнение обаче, че рано или късно и това ще бъде направено.

Настоящата малка книга няма претенциите да бъде този обобщаващ труд. Тя има по-скромни задачи. Впрочем тя се роди при интересни обстоятелства. След като се завърнах от обиколката си из Източна Европа, където ходих да търся материали за изложбата-музей, седмичникът „Поглед“ публикува част от документите, които се бях опитал да свържа в последователен разказ. Отзвукът беше неочакван. Очерците събудиха не-обикновен интерес сред читателите. Те предизвикаха много разговори, дискусии, въпроси. Млади работници от металургичния комбинат „Кремиковци“ пожелаха да узнаят повече, граждани в провинцията искаха срещи с мен, писатели и публицисти разискваха повдигнатите проблеми. Получих писма — повечето одобрителни, някои — анонимни и ругателни. Интерес към очерците проявиха и в чужбина. Впрочем същия интерес срещнах и през време на обиколката си зад граница: фактът за спасяването на евреите у нас неизменно предизвикваше учудване и изненада и биваше предмет на дълги разговори.

Изненада и учудване — това определяше основната реакция след публикуването на очерците. Тогава стана ясно нещо съвсем елементарно: тази реакция е неизбежна, та от ония дни са изтекли цели 23 години! Поколения си отидоха, с тях и свидетели от онова време, а новите поколения знаят съвсем малко или дори нищо. За това вина носим ние, които още помним и можем да припомним.

А сме длъжни да припомним! И то не само защото това изисква историческата истина, не само защото фактът е изключителен морален капитал на българския народ, но и защото изнасянето, анализирането и пропагандирането на този високохуманен акт без съмнение ще изиграе определена роля за възпитаването на младежта в принципите на уважение към човека и човешките ценности, и то в едно време, когато в много страни расизмът и антисемитизмът отново надигат грозен лик, когато оттатък Океана се устройват антинегърски погроми, в еврейската община в Западен Берлин се хвърлят запалителни бомби, във Виена се оправдават прононсираните палачи от лагерите на смъртта, в Германската федерална република бившият водач на Хитлерюгенд Балдур фон Ширах излиза от затвора и когато във Виетнам се проливат реки от кръв и се провежда нов чудовищен геноцид.

Да припомним: това е главната задача на тази книга — да припомним с помощта на фактите. Аз не съм историк и нямам намерение нито да се задълбочавам в историята, нито пък да правя големи изводи и обобщения. Убеден съм, че те ще дойдат от само себе си. Нямам намерение също така да давам простор на своите впечатления от ония години, нито да използвам нашироко чужди спомени, особено пък когато не са проверени. Фактите, упоритите и неоспорими факти са много. Ще приведа само част от тях, а от документите — кратки откъси, като ще се помъча да ги оставя да говорят сами, но струва ми се, че и те са достатъчно, за да очертаят картината на едно безпримерно в историята на Европа и България състезание между живота и смъртта, при което победителят излезе животът, излезе българският народ в лицето на своето работничество, интелигенция, църква, в лицето на всички честни хора и преди всичко в лицето на своята Комунистическа партия.

Накрая желая да изкажа благодарност на всички лица и институти, които ми помогнаха с материали и съвети при написването на тази книга, и преди всичко на Централния държавен исторически архив, на Цен-

тралното ръководство на Обществената културно-просветна организация на евреите в България, на Главната комисия за разследване на хитлеристките престъпления със седалище Варшава, на Българската национална филмотека, на Димитър Пешев, Фидел Барухов, Менахем Файонов, Натан Гринберг, Бети Данон, Асен Суйчмезов, Димитър Михалев, Стефан Стателов, на еврейските музеи в Белград, Будапеща, Прага, Варшава, Западен Берлин и Яд Ва Шем в Израел.

ПЪРВАТА СХВАТКА — 1940—1941 г.

НАЧАЛОТО

В същност началото трябва да потърсим не в България и не в Закона за защита на нацията, а другаде, и много по-рано. Още през септември 1935 г. в Германия се появиха тъй наречените „Нюрнбергски расистки закони“. Идете пък на тия закони ще намерим в книгата на Хитлер „Моята борба“, която начерта главните линии на мировъзрението, политиката и дейността на националсоциализма. Хитлер писа:

„Цялата човешка култура, всички достижения на изкуството, науката и техниката, завещани нам, са създадени почти без изключение от арийци. Този факт ни води до извода, че само ариецът представлява това, което разбираме под думата „човек“. Той е Прометей на човешкия род, чието чело излъчва гениалност, осветляващо със светлината на знанието тайнственото мълчание на нощта, водещо човека към господството над останалите творения на земята . . .

Не случайно ариецът създаде първите огнища на културата, тъй като в стълкновение с непълноценните той ги покори и подчини на волята си. Докато безпощадно утвърждаваше своето господство, той оставаше властелин и пазител на културата. Като позволи на покорените народи да растат и се изравнят с него, ариецът разруши стената, отделяща господаря от слугата. В никакъв случай той не биваше да се отказва от чистотата на кръвта. Като отстъпи тук, той беше изгонен от рая . . .“

В „Моята борба“ Хитлер провъзгласи като основен принцип в обществения живот и отношенията между хората, борбата между ариец и неариец, а като главна цел на ариец — съкрушаване на непълноценните, възвръщане загубеното господство над роба, завоеването на света и налагането на нов ред, онзи „нов ред“ на хилядолетния Райх, който фюрерът обещавахе на германския народ.

А ариец, съгласно расисткото учение, беше онзи рус, синеок, с особена продълговата форма на черепа, благороден и всемогъщ човешки тип, произхождащ от древни индогермански племена. Непълноценни бяха всички останали — семити, славяни, латинци, черни, жълти; те бяха Untermenschen (подчовеци), които следваше да бъдат или унищожени, или в най-добрия случай отново превърнати в слуги. Петнайсет години по-късно Райхът приложи на практика това учение почти в цяла Европа. Резултатите са известни.

За неариец номер 1 Хитлер провъзгласи евреина, а за главно антиарийско явление — комунизма. Така

се роди понятието „юдоболшевизъм“, което за нацистите представляваше квинтесенцията на злото най-опасният враг на синеоките рицари.

Още от самото начало на хитлеристкото господство антиеврейските гонения вървяха паралелно, а най-често се сливаха с преследванията на комунистите. На кладите нацистите горяха книгите на Ленин и стиховете на Хайне, романите на Теодор Драйзер и изследванията на Фройд, произведенията на Айнщайн и на Маяковски, на Маркс и на Телман, на Ромен Ролан и на Шалом Алейхем . . . В лагерните пещи пък те горяха германски комунисти и еврейски писатели, полски антифашисти и еврейски встаници, руски комсомолци и обикновени еврейски деца . . .

Стъпалата на антисемитизма в Германия, които доведоха до Освиенцим, бяха и стъпала на антикомунизма, но като че в омразата на нацистите към евреите имаше нещо още по-патологично, нещо граничещо с обществената параноя; дори комунистът-немец, отрекъл се от своите убеждения, биваше благосклонно приет в нацистката партия, докато ренегираният комунист-евреин биваше преследван докрай, и то с удвоена ожесточеност.

Антисемитската подготовка в Германия след завземането на властта от Хитлер избухна в масовия, бих казал национален антиеврейски погром от 10 ноември 1938 г., известен под названието „кристалната нощ“. През тази нощ в цяла Германия бяха опожарени и разрушени 177 синагоги, разгромени 7500 еврейски магазини, работилници и фабрики. Арестувани бяха и изпратени в концентрационните лагери десетки хиляди хора, а убити 35 души — първото откровено унищожаване на евреи. Малко по-късно министърът на външните работи на Райха, Рибентроп, обяви със специален циркуляр, че крайната цел на нацистката политика е изгонването на всички евреи от Германия, като тяхното имущество остава в страната. Така след тази „кристална“ нощ на ужасите, ограбването и премахването на еврейското население в Германия станаха официална линия на нацистката политика. А оттук до решението за окончател-

ното изстребление, взето през 1942 г., оставаше само една крачка.

Заедно със засилването на военната мощ на Райха и с първите стъпки на германците в завладените от тях територии тази политическа линия автоматично и брутално се налагаше и на покорените народи. Антисемитизмът се превръщаше в експортна стока, в полезен инструмент за обединяването на различните фашисти и мракобеси в окупираните страни, в средство за отклоняване на растящото недоволство сред поробените в друга посока. Всички местни агенти на немските нацисти имаха нужда от това оръжие и те неизменно и навсякъде си служеха с него: от Куизлинг в Норвегия до Антонеску в Румъния. Антисемитизмът беше онази отровна духовна бомба, която хитлеристите хвърляха над окупирана Европа заедно със самолетните бомби и тя нанасяше не по-малко поражения от експлозивните.

Малка България не остана незасегната от нея. В Берлин отдавна се правеха приготовления за нейното пускане над София, а в София — за нейното посрещане: страната заемаше важна позиция по пътя за Близкия Изток, а дългогодишната прогерманска политика на буржоазните правителства отдавна беше привързала България към икономиката на Райха. Освен това и цар Борис III не беше какъв да е монарх, а всрен наследник на германеца Фердинанд Сакс Гобург-Готски...

И тъй още през 1936 г. с помощта на хитлеристките пропагандни централи, подготвяйки почвата за „новия ред“, български тютюноотърговци и износители-капиталисти финансираха създаването на голямата фашистка организация „Ратник“. Начело застанаха професор Кантарджиев, Петър Габровски, Александър Белев. (Няколко години по-късно Петър Габровски ще стане министър на вътрешните работи, с което фашизмът ще влезе официално в правителството, а Александър Белев ще бъде назначен за юрисконсулт на същото министерство, с което пък антисемитизмът ще се превърне в една от основните политически линии на властта през оня период.)

Веднага след обявяването на войната, когато въпреки първоначално провъзгласения неутралитет пра-

вителиството се бе здраво вкопчило за Германия, всичко като че бе наляло за посрещането на новото расистко „просветление“. И за Германия бе командирован един правист от Министерството на вътрешните работи със задачата да се запознае на място с расисткото законодателство, с техниката на антисемитските гонения и с начините за масово унищожаване на хора. Този специалист по убийствата беше Александър Белев.

Деловото начало бе сложено.

ЗАКОНЪТ ЗА ЗАЩИТА НА НАЦИЯТА

Политическото начало обаче е сложено с окончателното въвличане на България в политическата орбита на хитлеристка Германия и по-конкретно с две събития от фатално значение за страната: срещата на цар Борис III с Хитлер през ноември 1940 г. и подписването на Трестранния пакт от Богдан Филев във Виена на 1 март 1941 г., по силата на който германските войски са пуснати в България. По една гримаса на съдбата, а може би не съвсем случайно, хитлеристките полкове навлизат в страната точно на 3 март, 63 години след като руските войски са я освободили от турско иго...

Срещата Хитлер — цар Борис вдига напълно бариерите на нашата страна пред нацистката идеология и практика. След тази дата фашизмът у нас става официално учение, негов бог — Хитлер, негови български пророци — министър-председателят и президент на Българската академия на науките професор Богдан Филев, министърът на вътрешните работи Петър Габровски, трагикомичният, но не безизвестен Христо Кунчев,

Хитлер и цар Борис III в Берлин

водачът на жалките „щурмови отреди“, психопатът с кафява униформа, жадуващ да стане български фюрер (но комуто е отредено да бъде бит от възмутеното гражданство винаги когато насъсква тълпите към погроми) . . . Да добавим — пак — и Александър Белев. Амбициозен и неглупав фанатик, през следващите години той ще играе първостепенна роля в голямата драма, която в края на краищата ще се превърне в негова лична трагедия . . .

В дните преди и след срещата на царя с Хитлер в страната се разгръща енергична расистка и антисемитска кампания, в която наравно с Филов и Габровски участвуват и всевъзможни псевдоучени. Запознати или незапознати със същността на Нюрнбергските закони, те стигат дотам, че обявяват българина за чист северен арийски тип, нямащ нищо общо със славяните (макар и малко братовчед на японците, все пак политическите

връзки задължават!), а непълноценния евреин, водещ България към гибел — за негов главен враг. Сетне в една тъмна нощ по предварително подготвен план, в който се включва и полицията, в София се провежда една мъничка „кристална нощ“; банди насъскани младежи с униформи и камички изпочупват стъклата на еврейските магазини и въпреки съпротивата, която срещат от населението, нахлуват в еврейски квартали и жилища, малтретират старци и жени, нашарват стени-те с пречупени кръстове и противоеврейски и противокомунистически лозунги.

Обществеността е стъписана — никой не е вярвал, че и у нас може да се стигне до подобни ексеции. Считайки навярно, че това първоначално мълчание е признак на съгласие и че общественото мнение е достатъчно подготвено да посрещне новината, министърът на вътрешните събрание законопроект, наречен „Закон за защита на нацията“, който не е нищо друго освен разновидност на Нюрнбергските закони. Впрочем има една разлика: в Закона за защита на нацията (ЗЗН) не се говори за кръв и кръвни различия, а за религия и религиозни различия. Все пак създателите на закона не се осмеляват да въмъкнат в него понятието „ариец“ и „чистота на арийската раса“ — прекалено смешно би било. Тази малка разлика обаче в началото дава възможност на редица евреи, приемайки християнството, да избягнат преките удари на закона. Забелязал своя пропуск, законодателят побърза да се коригира и в последвалата наредба забранява половите отношения между евреи и лица от български произход...

Ето някои от клаузите (съкратени) на този закон:

Чл. 16. Всички лица от еврейски произход са длъжни да обявят произхода си.

Чл. 21. Лицата от еврейски произход не могат да бъдат избиратели или избираеми... да заемат държавни, общински или други служби на публичната власт, да встъпват в брак или извънбрачно съжителство с лица от български произход, да се откупват от военна служба, но служат само като трудоваци в отделни трудови групи.

ДЪРЖАВНО КНИГОИЗДАТЕЛСТВО

ЗАКОНЪ

ЗА

ЗАЩИТА НА НАЦИЯТА

(Утвърденъ съ указъ № 3 отъ 21 януарий 1941 год. и обнародванъ въ „Държавенъ вестникъ“, брой 16 отъ 23 януарий 1941 год.)

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРАВИЛНИКЪ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ЗАКОНА ЗА
ЗАЩИТА НА НАЦИЯТА

НАРЕДБА № 2556 ПО ПРАВИЛНИКА ЗА ПРИЛА-
ГАНЕ НА ЗАКОНА ЗА ЗАЩИТА НА НАЦИЯТА

НАРЕДБА ПО ПРИЛОЖЕНИЕТО НА ЧЛ. 25 ОТЪ
ЗАКОНА ЗА ЗАЩИТА НА НАЦИЯТА

МИНИСТЕРСКИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ПО ПРИЛОЖЕ-
НИЕТО НА ЗАКОНА ЗА ЗАЩИТА НА НАЦИЯТА

СОФИЯ — ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — 1941

Чл. 22. В учебните заведения се приемат ограничено число учащи се от еврейски произход.

Чл. 23. Лицата от еврейски произход не могат да владеят имоти.

Чл. 24. Не се допуска лицата от еврейски произход да се установяват за в бъдеще в София. Никое лице от еврейски произход не може да се установи на ново местожителство.

Чл. 26. Всички лица от еврейски произход са длъжни да декларират имуществата си.

Чл. 27. Лицата от еврейски произход не могат да бъдат собственици, акционери, да бъдат на каквато и да е ръководна служба — управители, директори, редактори . . .

Следват ограничения за движението из страната, за наемане на работна ръка и пр.

БИТКАТА ПРОТИВ ЗЗН

Реакцията сред обществеността след оповестяването на проектозакона е съвсем неочаквана за управляващите. Внезапно излиза наяве, че правителството няма и понятие от действителните настроения на народа, оказва се, че цялата предварителна обработка, на която са били подложени масите, е отишла на халос. Нещо повече — тя събужда в съзнанието на народа една невероятна съпротива, която за дълго ще държи в шах създателите на закона. В същност в продължение на няколко месеца — от октомври до края на януари — се води истинска битка между защитниците и противниците на ЗЗН. Тя извършва първия сериозен пробив в расистката политика на правителството и изгражда солидната основа, върху която по-късно ще се разразят и другите схватки за спасяването на 50-те хиляди български евреи.

Двата лагера са очертани категорично: от едната страна — правителствената върхушка начело с царя, немските агенти, лумпенизирани фашистки елементи, заблудени младежи. Този лагер е подкрепен финансово от индустриалци и едри търговци, които виждат в ЗЗН идеалното средство бързо и без опасност за себе си да заграбят предприятията на евреите. Той притежава и реалната сила: полицията, армията, вестниците, радиото, с него е и хитлеристката военна машина, с него е и гестапо, което вече си има в страната полуофициално представителство, пуснало пипала навсякъде.

На другата страна е работническата класа, водена от Комунистическата партия. В този лагер се числят шепя опозиционни депутати в Народното събрание, прогресивната интелигенция, демократично настроени общественици и безброй обикновени труженици от градове и села. Но без вестници, без оръжие, преследвани, тероризирани.

Един от първите изстрели срещу ЗЗН прогърмява от Москва. В едно историческо предаване по радиото един от вождовете на българските комунисти — *Васил Коларов* — заявява:

„Не! Българският народ не ще приеме никога, че за неговото спасяване и благоденствие било необходимо еврейското население да бъде лишено от имущество и прехрана, да бъде подложено на нечувани гаври и унижения, които го поставят подолу от животинско стадо, да бъде подхвърлено на най-тежки страдания и сигурна гибел. Защото един народ, който подлага на позор и безчестие друг народ, сам себе си опозорява и обезчестява. Защото един народ, който осъжда на робство и изстребление друг народ, подкопава основите на своята собствена съдба, на своето собствено съществуване... Своя кървав поход сред евреите фашистките канибали се опитват да представят като „борба“ срещу капитализма и плутокрацията. Но кого ще измамат те, когато всеки в България вижда, че германските капиталисти заграбиха всички банки, фабрики и мини в страната, че те туриха ръка на цялата външна търговия на България?“

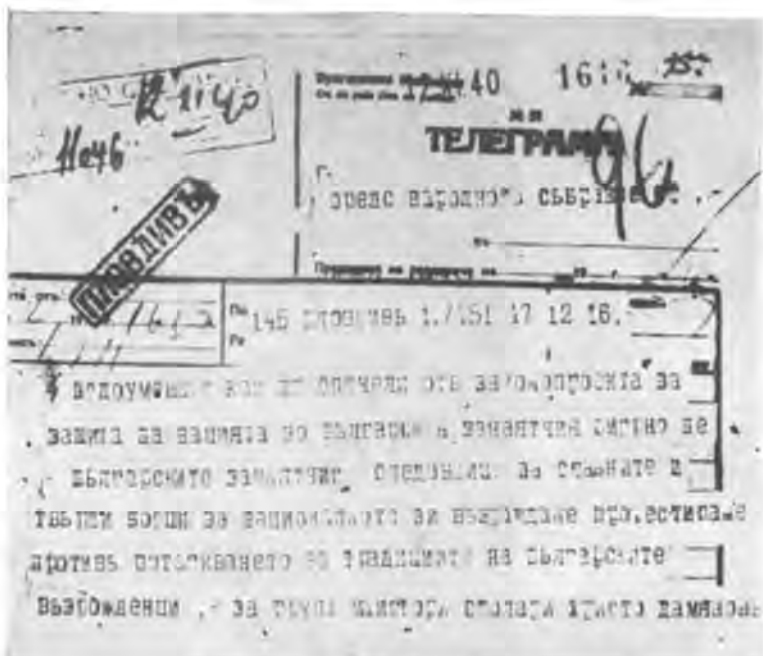
**Васил
Коларов**

Веднага след това прозвучават още няколко изстрела: позиви на Комунистическата партия, на ЦК на Работническия младежки съюз — РМС, на софийския окръжен комитет на БКП, на софийската организация на БКП:

„Законът за защита на нацията е само брънка от античовешките проявления на българските фашисти . . . Братя българи, съдбата на 50-те хиляди евреи е неразривно свързана с тая на нашия народ! На борба срещу Законопроекта за защита на нацията!“

Окръжен комитет на БКП

Един от многобройните протестни документи

Сигналът е даден. Срещу ЗЗН се надига вълна, която неудържимо расте с всеки изминат ден. Още през първите дни след оповестяването на законопроекта канцелариите на Народното събрание, на Министерството на вътрешните работи, на м-р председателя са отрупани с протестни телеграми и писма, идващи от цялата страна: на търговските помощници в София, на пловдивските текстилци, на софийските обувчари, от шивачи, от столари, от жителите на III районно кметство в София, протести на сладкарски работници, на тютюноработници, на строители . . .

„Ние, кварталците от III районно кметство в София, най-енергично протестираме против удобре- нието на ЗЗН и провеждането му, като го таксу- ваме като противонароден“ — Следват 17 подписа.

„... Смятаме, че се върши една неправда, защото се иска отнемането на най-последните възможни средства за живот на евреите-търговски служаци.“ — 67 подписа на търговски служители от София.

„... Не унищожавайте основата на всички български закони, създадени от нашите най-добри патриоти.“ — От името на пловдивските техници — три подписа.

„... Недоумяваме кой ще спечели от законопроекта за защита на нацията, но българските занаятчии сигурно не...“ — За група майстори-столари от Пловдив — Христо Дамянов.

„... Българското работничество знае, че не е този път за разрешаването на големите социални и национални проблеми.“ — За група текстилни работници — три подписа.

„... Енергично протестираме против законопроекта за защита на нацията, който хвърля в тревога и иска да отнеме и без туй сухия залък хляб от устата на нашите колеги тютюноработници.“ — За група тютюноработници — Петко Смилов.

И още много и много телеграми, изложения, писма, чието изброяване само би отнело няколко страници, и всички подписани: *Д. Фотева, В. Колева, Цв. Александров, П. Борисов, Цв. Георгиев*... — стотици и стотици имена на скромни труженици, които в този тревожен миг не се страхуват да издигнат глас на протест и с това да демонстрират мъжеството на обикновените български хора.

Този първи удар срещу законопроекта е толкова изненадващ, че сковава за известно време управляващите. Скоро обаче те пускат в ход тежката си артилерия, смятайки с нейна помощ да обезвредят противника. Започва се с реч на самия министър Габровски, който се опитва да мотивира юридически противоеврейските мерки и в същото време да пробуди в душите на хората ония тъмни инстинкти, до които са прибегвали демагозите във всички времена:

„... Годишният доход на евреите в България е 26 пъти по-голям от този на българите — безсрамно лъже той. — Законът цели да открие стопанския простор на българския народ. Откривайки му стопанския простор, ние даваме възможност на българина, общопризнат като трудолюбив, да не се вмързеливи, а да развива своята стопанска мощ, да върви напред...“

На тази нота пригласят индустриалците, които в своето изложение в подкрепа на ЗЗН пишат:

„Крайно време е българското стопанство, тази огромна жизнена струя, която храни народ и държава, да бъде само в български ръце... Наложително е прочие, да се отстранят от стопанска дейност лицата от еврейски произход, за да може маса способни българи, които работят в стопански предприятия и са годни за самостоятелни стопански дейци, да дават своите творчески сили на нацията.“

И за да не остане никакво съмнение относно понятието „български ръце“, ломските търговци пишат:

„Поздравяваме ви с инициативата за ЗЗН. За съжаление обаче гумената търговия в града ни е монополизирана от евреина Видас, като всички търговци българи сме пренебрегнати.“

Така дълбоката грабителска същност на ЗЗН, прикрита зад фразеологията за защита на българската нация, е разбулена. Впрочем по този въпрос като че съществува единодушие между всички спорещи страни. В един доклад, който полицейският аташе на Райха в България, гестаповецът Хофман, ще изпрати до Адолф Айхман на 5 април 1943 г. в Берлин, се казва:

„С изселването на евреите българското правителство преследва предимно материални интереси, които се състоят в това, да се дадат имуществата на изселените евреи на доверени българи, като по този начин бъдат задоволени.“

А Васил Коларов пише:

„Нима не е ясно, че една от целите на антиеврейския поход е да бъдат заграбени еврейските капитали и премахната конкуренцията на еврей-

ските капиталисти? И за подкупване и корумпирани на фашистката шайка се дава свобода да граби безнаказано масата от еврейското население. Какъв позор за българската държавна власт!"

Новите удари срещу ЗЗН не закъсняват. Този път те идат от среди, за чието мнение дори от гледището на Петър Габровски не може да не се държи добра сметка. Председателят на Народното събрание Логофетов получава едно след друго няколко обширни изложения от най-авторитетни организации в страната:

От Съюза на българските адвокати:

"... Готвеният закон ще бъде един нов удар върху нашия основен закон. Българската конституция изрично запрещава разделянето на българските граждани на низши и висши категории. Всички български поданици са равни пред закона (чл. 57). Всички български граждани се ползват с политически права да бъдат избиратели и избираеми, да заемат граждански и военни служби и пр. (чл. 60). Как ще се примирят тези и други текстове на нашия основен закон с гореизброените ограничения, които се готвят за еврейското малцинство в България?"

Като ви излагаме всичко това, ние настоятелно молим да бъде изоставен този законопроект, който е ненужен, обществено вреден и противен на нашия основен правов ред и на справедливостта."

Подписали: председател — Н. Бояджиев, секретар — Н. Райчев.

От Българския лекарски съюз:

"... Ние се страхуваме, че ако се приеме изготвения законопроект, ще се накърни доброто име и престижът на нашия толерантен и великодушен народ, запазени напълно през вековете.

Като професионална организация съюзът не може да остане безучастен към съдбата и на своите членове-лекари от еврейски произход. Преди всичко числото на лекарите евреи в цялата страна в сравнение с онова на българските лекари е из-

Из изложението на Съюза на българските адвокати

вънредно малко. Срещу 3200 лекари-българи в цялото царство работят едва 140 лекари от еврейски произход. От тях само 74 се намират в столицата... Не бива да се изпусне из пред вид обстоятелството, че и от тези малко лекари-евреи, които заемат служба, повечето са селски участъкови лекари и не би било в интерес на народното здраве те да бъдат уволнявани...

Ние апелираме да не бъдат приложени предвидените в законопроекта ограничения, което от Ваша страна ще бъде израз на голяма хуманност и справедливост.

Подписали: председател — д-р Иван Койчев, секретар — д-р Куситасев."

От видинските адвокати:

„Еврейството в България от Средновековието и по целия режим на робството в най-тъмните дни за народа ни е било другар и брат на българина при всичките му страдания и никъде не е бил предател на българина и българщината.“

Под изложението — 18 подписа.

От Съюза на дружествата на художниците в България: подпис — секретар — *Преслав Кършовски*. От Дружеството на новите художници в България с подписи на председателя *Стоян Сотиров* и секретаря *Николай Шмиргела* с ходатайство да се разреши на евреите художници *Елиезер Алших*, *Давид Перец*, *Марко Бехар*, *Давид Бенун*, *Мориц Бенционов*, да членуват в дружеството.

По-нататък: писма и изложения от курсистите при Пловдивския учителски институт, от Управителния съвет на Общия съюз на пострадалите от войните с искане ЗЗН да не засяга евреите-инвалиди, а сетне едно обширно, много подробно и аргументирано отворено писмо от група общественици, в което се казва:

„Господа Народни представители от 25 обикновено Народно събрание,

Като народни избранници, вие имате първо и главно задължение да пазите конституцията... А тя, цялата — страница по страница, пункт по пункт и неизменният ѝ народнически дух — е окъпана в алената и буйна кръв на героите от предосвободителната епоха. И Ботев, и Левски, Хаджи Димитър и Стефан Караджа, Петлешков и Кочо Чистеменски, Бенковски и Каблешков, Волов и Панайот Хитов и всички именни и безименни светци мъченически загинаха за свободата на България — за свободата на българския народ. А вие преди да вдигнете ръка за узаконяване на един античовешки, противокултурен и неоправдан законопроект, който е върл срам за българщината, все ще трябва да си спомните общата история и пѣстрата история на здравето българско племе (...) Или с Конституцията и с народа — за тържеството на свободата, или със случайните пътници из нашия обществен живот — към собствено опозоряване и към разклащане живота и бъдещето на майката родина! Среден път няма!“

Подписали: Хр. Пунев — общественик, Янко Сакъзов — бивш министър, Димо Казасов — бивш министър, Иван Руневски — адвокат, Людмил Стоянов — писател, Стоян Костурков — бивш министър, Петко Стайнов — професор, Константин Нефтянов — публицист.“

Филов и Габровски се опитват да спрат този поток. Те викат в кабинетите си много от подписалите, заплашват, молят, убеждават -- напразно. Никой не оттегля своя подпис, никой не се присъединява към авторите на законопроекта, никой не излиза в защита на една политика, която „накърнява доброто име и престаига на нашия толерантен и великодушен народ, запазени напълно през вековете.

КОРЕНИТЕ

Ние няма да можем да си дадем изчерпателен и точен отговор на въпроса, заложен в тази книга, или по-скоро няма да успеем да разберем пътищата, които доведоха до този отговор, ако потърсим обяснението единствено в годините на войната, ако откъснем описанията тук събития от техните исторически първопричини. Ето защо налага се, макар и съвсем накратко, да се върнем назад и хвърлим поглед върху няколко основни фактора, без които никога нямаше да се дойде до написването на тия редове.

Те са три: многовековният живот на евреите от двете страни на Балкана, липсата на антисемитизъм у българина и участието на евреите в революционните и антифашистки борби на българския народ. В продължение на столетия тия три корена се сляха в едно мощно стъбло, което от своя страна роди плодовете на дружбата.

1. Две хиляди години между Дунав и Родоп

Когато към средата на VII век конете на хан Исперих преминали Дунава и зачаткали с копита по сухия добруджански чернозем, прабългарите заварили там освен южни славяни, гърци, траки и няколко групи евреи. Оказало се, че тия мургави, къдрокоси и подбижни хора живеят в тази част на Балканския полуостров от векове, може би от V век преди нашата ера, когато дошли с войските на персийския цар Дарий. След това в продължение на столетия те продължили да прииждат като търговци от Финикия, като мореплаватели от Юдея през време на царуването на макабейците, като бегълци от Египет след гражданската война

между Клеопатра и Фискон. Те оставали в страната, образували общини, строели молитвени домове, работели и раждали деца... Тъй поне твърдят старинни летописи.

Но през 1913 г. при археологически разкопки край село Гиген, до устието на река Искър при Дунава, сред останките на римското селище Улпия Ескус, основано от император Траян, учените попадат на първия голям паметник — каменна плоча с надпис, свидетелстващ за съществуването в този град на еврейска община и синагога още през II век преди нашата ера. Разчитайки надписа, покойният академик д-р Гаврил Кацаров отбелязва:

„Ако в един далечен град на Мизия е имало еврейска община, ще трябва да предположим, че такива не са липсвали и в по-големи градове на Тракия и Мизия, ако и да няма засега изрични сведения и свидетелства. Това не е чудно, защото тия области са още малко известни в археологическо отношение. Историята на еврейството в България не датира от средните векове. Преди още да дойдат славяните на Дунава, евреите хванали корен в българска земя. Те преживели там бурите на преселението на народите и по-късно били заселени с новопридошлите елементи. Във всеки случай евреите могат да смятат България за свое старо отечество. И ние не трябва да смятаме евреите за чужденци, и евреите не трябва да се делят от нас.“

Скоро се откриват нови доказателства, които потвърждават тезата на д-р Кацаров. За тях пишат З. Морфова, В. Велков, Хр. М. Данов и други български и задгранични учени, а Ели Ешкенази, ст. научен сътрудник в Института за балканистика при Българската академия на науките, и доц. д-р С. Израел след продължителни изследвания ги обобщават в няколко интересни публикации. Установява се, че през вековете, предшествуващи създаването на Първата българска държава, еврейски синагоги, а следователно и общини, е имало по целия Балкански полуостров — от Солун до Улпия Ескус и от Одрин до София (Сердика). Пре-

селването на нови групи не е преставало, обратно — засилвало се е в периодите на еврейските въстания срещу римското владичество: в 66—73 г. при Веспасиан и Тит; 98—117 г. при Траян и особено през 133—135 — годините на голямото въстание на Бар Кохба, смазано от император Адриан след дълги и кървави партизански битки.

Преселниците забравяли матерния си език, примесвали го с гръцки, създавайки някакво особено наречие, но запазвали религиозните ритуали и старинни обичаи, което ги защитило от асимилацията с племената в обширната Византийска империя. Именно тия „романьоти“ заварва Исперих, с които той, а след това и хан Крум живеят в мир.

По-късно, при царуването на Борис I и на Симеон (IX—X век), евреите дават своя дял за разцвета на Златния век. Създателите на славянската писменост Кирил и Методий изучават еврейския език и се заемат да преведат библията от първоизточника. Довършен от ученика им Климент Охридски, преводът се появява като първо славянско издание на Петокнижието, което още във втората половина на IX век се пренася в Русия и се използва при покръстването на народа в Киевска Рус.

През периода на Първата българска държава до нейното падане под византийско иго в 1018 г. нови групи евреи, спасяващи се от принудителните опити да бъдат покръстени и привлечени от младия и веротърпим български народ, идват в страната, образуват общини в Сердика, Никопол, Видин, Силистра. През този период също успоредно с развитието на българската култура се ражда и еврейската литература в страната. Появява се първата книга на еврейския писател раби Товия бар Елиезер (979—1049) „Леках нов“ — „Добра поука“.

А после настъпва близо двувековното византийско иго. През тия години съдбата на евреите не е по-добра от тази на българите — повечето от тях са потомци на бегълци от Византия. Въпреки това обаче те не само не напускат завладените територии, но продължават да

се заселват в тях, бягащи от други области на империята.

С 1185 г. започва епохата на Втората българска държава и с това — двеста години мирен и плодотворен труд и за евреите в нея. Нещо повече, по покана на цар Асен I и на цар Иван-Асен II (1218—1241 г.), умни и енергични владетели, преизпълнени с желание да развият икономиката и културата на страната, в България идват търговци-евреи от свободните градове — републики Дубровник, Венеция и Генуа. Те получават значителни привилегии и се настаняват по Черноморието и Дунава, и дори в Търново, край дворците на Трапезица. Високообразовани и с голям опит, италианските евреи допринасят за културния и икономическия подем на Втората българска държава. А оженването на цар Иван Александър за еврейката Сара, покръстена Теодора и коронясана за „новопросвещена царица и самодържица все болгаром и греком“ в средата на XIV век, категорично доказва, че за евреите в страната съществуват пълна свобода и възможности за развитие наравно с всички останали поданици, и то в едно време, когато недалеч в Централна Европа и особено в Унгария, където царува Лайош (Лудвиг) I, противоеврейските гонения са в разгара си.

Четиринайсетият век бележи и нов възход на еврейската култура в България. През този период във Видин се основава известната равинска школа на раби Шалом. През този период също творят писателят Доса бен Моше, известният лекар Йеуда Леон бен Моисей, наречен още „български учен и талмудист“, и пр. Ала идва годината 1393 и тя слага край на всичко: турските нашественици завземат столицата Търново. Настъпва петстотингодишното отоманско робство.

Би могло да се предположи, че установяването на турското господство ще спре притока на евреи към България. Не. В продължение на столетия преди това българите са си спечелили в цяла Европа славата на толерантен и веротърпим народ и поради това винаги когато отново някъде пламне антисемитската ярост, евреите се насочват към неговите земи. Така става и през първите десетилетия на турското робство и главно през

Богомолец. Рис. 1943 г.

XV век. Тук трябва да добавим, че султаните, особено в периода на възхода на турската империя, поощряват заселването на евреи в покорените земи, тъй като виждат в тях съзидателен елемент. Сред заселниците има стотици учени, лекари, техници и търговци, от които новите господари на Балканите имат огромна нужда.

А когато през 1942 г. в Испания изстъпленията на Инквизицията достигат своя връх, към Балканския полуостров се насочва широк емиграционен поток от около сто хиляди души. Част от тях се настаняват в България, гостоприемно посрещнати както от местното население, така и от съществуващите вече еврейски общини в София, Видин, Никопол, Плевен, Охрид, Солун, Одрин и др.

Новите емигранти, наречени „сефаради“ (на староеврейски — „испанци“), носят със себе си огромната култура на Иберийския полуостров, включваща испански, португалски, мавритански и западноевропейски елементи. Те носят и испанския език, особени песни — смес от староеврейски, испански и арабски напеви, особени нрави, особени възгледи, съдържащи искри на ренесансовите идеи. Всичко това заедно с техния по-голям брой се оказва решаващо: те бързо поглъщат заварените евреи и образуват ядрото на еврейското население в България, което ще се запази до края на Втората световна война.

До XVII век сефарадите поддържат едно сравнително високо икономическо и културно ниво на живот, но след това заедно с упадъка на Отоманската империя започва и тяхното постепенно превръщане в „рая“, която по нищо не се отличава от поробените на Балканския полуостров народи. Загубили с течение на времето своите познания, култура и средства, превърнали се в маса бедни занаятчии и дребни търговци, те престават да бъдат нужни на турските власти, които още в началото на XVIII век предприемат първите дискриминационни мерки срещу тях. В резултат на това съдбата на останалата „рая“ става тяхна съдба, възжеланията за свобода на поробения народ — и техни възжелания. Дупнишкият равин Авраам Алкалай и врачанският свещеник Софроний разказват, че когато кърд-

жалините нападали българските градове, първите обекти на техните безчинства били евреите. Затова българи и евреи трябвало да се защитават заедно.

Освобождението на България през 1878 г. заварва евреите в крайна беднота и културен упадък. За тях премахването на турското иго е начало на нов живот. И те безрезервно се присъединяват към принципите, провъзгласени от великия революционер Васил Левски в „Наредбата на работниците за освобождението на българския народ“:

„... и турският чорбаджилък да даде място на съгласието, братството и свършеното равенство между всички народности. Българи, турци, евреи и др. ще бъдат равноправни във всяко отношение било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички ще спадат под един закон, който по вишегласие от всички народности ще се избере.“

1940—1941 г. — СХВАТКАТА ПРОДЪЛЖАВА

НАМЕСАТА НА ЕВРЕИТЕ

Още от самото начало в битката против Закона за защита на нацията се намесват и самите евреи и това е съвсем нормално. Изключение прави само един много тесен кръг реакционни елементи, който намира в ЗЗН удобен повод за разгръщане на своя екстремистка лясна ционистическа пропаганда. И колкото и да е странно това от страна на жертви на расизма, тяхната пропаганда също е пропита от расистките възгледи за богоизбрания народ. За щастие обаче тези фанатизиранни антикомунистически среди нямат особено влияние сред еврейството и те успяват да отвлекат от битката съвсем малко хора.

Затова пък всички останали: Консисторията, която официално възглавява еврейското малцинство, духовенството, организации като д-во „Тошав“, еврейските читалища в София, Кюстендил, Дупница, Варна, Русе, Пловдив и другаде, както и редица леви ционистически формации по най-различни начини се опълчват против ЗЗН. Най-остра съпротива оказват комунистите и ремсистите навсякъде и преди всичко в Ючбунар, голям квартал в София, където живеят към 20 хиляди евреи, и в пловдивския квартал Ортамезар, където е концентриран еврейският пролетариат. Пишат се изложения, пръскат се позиви, пращат се делегации, образуват се защитни групи срещу фашистки нападения.

В продължение на един месец Консисторията изпраща до председателя на Народното събрание три обширни изложения, с които се опровергават аргументите на авторите на ЗЗН. Макар и с известна нотка на реверанс пред властта, произтичаща от самата политическа същност на болшинството консисториални членове, което все е разчитало на „царската милост“, изложенията съдържат извънредно богат материал за историята, социалния състав, културната дейност, участието на евреите в стопанския живот, в националните борби и във войните. Точните цифри и данни правят на пух и прах цифрите и данните, които Габровски изнася пред обществеността, за да докаже разрушителната роля, която евреите играят. Явно е обаче, че нито Филов, нито Габровски, нито Белев, а още по-малко нацистите се нуждаят от такива аргументи. За тях истината не играе никаква роля, а когато пък тази истина идва от страна на евреи, то срещу нея се насочва пистолетът:

„... От сведенията, които имаше службата, се установи, че някои от еврейските организации, като Централната еврейска консистория и еврейското народно читалище, са развивали и продължили да развиват известна дейност в защита на еврейството у нас. Централната консистория разпространи хвърчащи листове в полза на еврейството у нас. Еврейското народно читалище, в което членуващите евреи са в мнозинството си комунисти, про-

облжиха да развиват известна дейност, като често са се събирали под предлог на литературни четения. Сред еврейството се забелязва едно недоволство и разпространяване на различни неверни слухове. За разпространяване на неверни слухове и провеждане на зловредна пропаганда са възворени на ново местожителство следните лица (изброяват се 9 имена — бел. авт.). Службата, доколкото е имала възможност, се е стремяла да парира тази дейност на еврейското малцинство и да накара последното да се откаже от своите намерения да работи против законите и наредбите на страната“.

(Из доклад на отделение „Б“ при Държавна сигурност „За положението на евреите в България“)

А няколко месеца преди това директорът на полицията полковник Пантев (да запомним това име!) изпраща до министъра на вътрешните работи един доклад „Относно настроенията на различните еврейски слоеве“, от който заслужава да цитираме следния любопитен пасаж:

„При пристигането на съветските футболисти в София (касае се за отбора „Спартак“ — бел. авт.) мнозинството от посрещачите са били евреи и са взимали активно участие в оваците, които им се правеха. През време на мача е констатирано, че почти всички присъстващи евреи са ръкопляскали и окуражавали съветските футболисти с едно усърдие, на което биха завидели и самите руснаци... Това поведение на евреите е дало повод за всевъзможни коментарии и слухове, които в повечето случаи увреждат интересите на страната.“

Но въпреки полицейските заплахи, въпреки арестите, интерниранията и побоищата, евреите не спират защитните действия:

„Консисторията е отправила нареждания до еврейските общини в страната и е подканила същите посредством своите представители веднага да влезнат във връзка с местните народни представители

и да направят енергични постъпки пред тях, щото да не допуснат прокарването на закона против евреите в настоящата сесия на Народното събрание.

Директор на полицията — полковник Пантев.“

Ръководени от еврейската комисия при ЦК на БКП, евреите-комунисти и работници продължават борбата срещу ЗЗН. През тия дни стотици листовки заливат Ючбунар, десетки делегации посещават домовете на обществени и политически дейци, изпращат се нови и нови изложения до Народното събрание. В архивите са запазени протестното изложение на търговските помощници-евреи, подписано от 62 човека, изложението на съпругите и синовете на евреите-опълченци, изложението на художниците-евреи, множество ръкописни неподписани позиви, изхождащи от най-различни еврейски среди. Няма съмнение, че тия масови акции са имали по-широк обseg на действие и с това по-голям пропаганден ефект, отколкото обширните официални документи на Консistorията, които са потъвали в папките на секретарите в Народното събрание, без дори да са били прочетени.

За дейността на някои еврейски кръгове е характерен и следният случай. В началото на ноември при царя се явява делегация. За това посещение началник група при Държавна сигурност Константин Гигов пише в своя рапорт:

„Тия дни при Негово величество Царя се явила една еврейска делегация, която го занимала с положението на евреите в България. Н. В. Царят им дал уверение, че нямало да им се случи нищо лошо. Това повишило доста духа на евреите...“

И наистина в продължение на няколко дни сред евреите, особено сред буржоазните среди, духът е повишен: носят се всевъзможни слухове, че царят бил обещал да спре внасянето на законопроекта, че щял да упражни правото на вето, което Конституцията му дава, в случай че законът бъде приет, и пр. и пр. . . . при условие, че комунистическата дейност против законната власт бъде спряна, за да не се дразни правителството

и не се предизвикат нови антисемитски настроения. Тази капитулантска линия на част от еврейските ръководители продължи и по-нататък: почти непрекъснато тя спъваше антифашистката борба на останалите евреи, за да стигне до отвратителния опит да спре на 24 май 1943 г. масовата демонстрация на софийските евреи... Но за това ще говорим по-късно.

Естествено царят въпреки уверенията си не си помръдва и малкия пръст да защити евреите и подготовката за внасянето на ЗЗН в Народното събрание прсдължава.

А в края на октомври обществеността узнава за няколко документа, които имат ефекта на бомби. Те удрят така силно по законопроекта, че предизвикват смут на най-високо място. Те се четат навсякъде, преписват се тайно, предават се от ръка на ръка.

ТРИ УДАРА СРЕЩУ ЗЗН

Първият е „Изложението на Синода на българската църква до Министър-председателя и до Председателя на Народното събрание.“ Подписано е от наместник-председателя на Синода Неофит Видински, а встрани личи резолюцията на председателя на Народното събрание Логофетов: *„Архива. Прочетох, проучих и ще държа сметка за съдържанието на настоящето.“*

Изложението е дълго. В първите няколко страници то се спира предимно на съдбата на покръстените ев-

реи и изисква те да не бъдат трегирани като израилтяни, като заявява, че църквата и занапред „с искрена грижа и любов ще търси правда и защита и за ония свои духовни чада, които ще приемат православната християнска вяра и ще се приобщат към народа ни, какъвто и да е техният родов произход“.

А по-нататък:

„Българската православна църква, която провежда сред нашия народ спасителната истина и заповед на нашия Спасител, че всички сме синове на един небесен Баща, не може да не обърне внимание на отговорните фактори, че тоя законопроект и в някои от остиналите си постановления против евреите-израилтяни съдържа някои разпоредби, които не ще могат да се смятат за справедливи и полезни за защита на нацията. Ако някъде съществуват опасности за нацията, мероприятията срещу тези опасности трябва да засегнат деяния, а не народности и верски групи и по тоя начин да се създаде навред впечатлението, че законопроектът има за цел специално третиране на едно народностно малцинство в България. Всеки човек и всеки народ трябва да пазят своето право и да се предпазват от опасност, но в тоя оправдан стремеж не бива да се допускат неправди и насилия против другите.“

Това изложение е забележителна проява на народностните традиции на българската църква, датиращи още от времето на гръцкото и турското робство. Често в тежки за България дни църквата е заставала на страната на преследваните, против робията и тиранията. Няма съмнение, че тази първа намеса, както и по-нататъшните постъпки на църквата в полза на евреите, са изиграли немалка роля за тяхното окончателно спасяване.

Вторият документ е откритото писмо на група писатели до министър-председателя Богдан Филев. Безспорно то бележи върха на съпротивата срещу антисемитските гонения през този първи период дотолкова, докол-

кото то представлява и изразът на най-съкровени чувства на българския народ, провъзгласени от неговите духовни водачи. Казвам „духовни водачи“ с пълното съзнание, че това е чистата истина. В списъка на подписалите личат имената на най-големите живи български писатели тогава, на класици на литературата днес, на автори, които упражниха и продължават да упражняват дълбоко влияние върху духовния живот на народа. Да спомена само Елин Пелин, Т. Г. Влайков, Ст. Чилингиров, Людмил Стоянов, Багряна... На пръстите на едната ръка могат да се изброят подобни явни протести в едно време, когато Германия е на върха на своята мощ и Европа стене под ботуша на хитлерофашизма. Днес трудно можем да си представим ефекта, който този призив за човечност има тогава, дълбоката бразда, която той издълба в съзнанието на българина.

Позволявам си да го предам изцяло:

„Уважаеми Господин министре,

Подписаните български писатели сметохме за уместно да се отнесем към Вас със следната молба:

На 8 того се публикуваха изявления на министъра на вътрешните работи. От тях се вижда, че правителството е решило да внесе в Народното събрание законопроект за защита на нацията. От изявленията се разбира, че с този закон се отнемат гражданските права на едно малцинство в страната.

Ние сме много зачудени, дори сме смутени, загдето се е наложило в България да се мисли за подобен закон, когато не се чувства нацията ни да е нападната или насилена от кого да е.

Ние намираме, че такъв закон ще бъде много пакостен за нашия народ. Нашето законодателство не бива да отбележи един закон, който ще пороби една част български поданици и ще остави една черна страница в нашата най-нова история.

Българското племе в своето историческо минало е било преследвано и унижавано. Нашите бащи живо помнеха срама от игото. Още личат у нас, както казва народният поет, „синила от бича, следи от теглото“.

Елин Пелин

Т. Г. Влайков

Ст. Чилингиров

Людмил
Стоянов

Елисавета
Багряна

Нима и ние, по подражание, трябва да тръгнем по един опасен път и да отречем себе си като свободен и културен народ?

Ние не защитаваме едно или друго малцинство: нашата цел е по-скоро да защитим доброто име на нашия народ, създадено в културния свят, и да предупредим ония, от които зависи това — да не допуснат с изработването на подобен закон

да се накърни престижът на страната и завоюваните традиции на веротърпимост и човещина.

В името на културата и за доброто име на България ние ви молим да попречите да се създаде един закон, чиито печални последици ще помрачат нашето законодателство и ще оставят най-тъжни спомени.

Приемете нашите най-отлични почитания:

София, октомври 1940 г. Подписали:

Т. Г. Влайков, Елин Пелин, Ст. Чилингиров, К. Константинов, Никола Филипov, Хрисан Цанков-Держан, Людмил Стоянов, Гр. Чешмеджиев, Минко Генов, Трифон Кунев, Ел. Багряна, Младен Исаев, П. Горянски, Николай Лилиев, Мирослав Минев, Вл. Русалиев, Илия Волен, Д. Б. Митов, Никола Джеров, Н. П. Икономов, Ана Каменова.“

Върху този документ, който ще остане като една от най-светлите страници в историята на българската култура, председателят на Народното събрание надрасква следната резолюция:

„Архива. Взех си бележка. 22. X. 940. Логофетов.“

И все пак тази срамна резолюция не е най-грозното. Няколко дни по-късно фашисткият Български национален студентски съюз обнародва едно изложение, в което, след като се нахвърля с гнусни думи върху адвокатите, лекарите и писателите, осмелили се да защитят евреите, пише:

„... Това са замислите на загубили чувство на отговорност хора, които над интересите на нацията и обществото поставят формалната законност и разтегливото човеколюбие (...) Ние все още не искаме да повярваме упорито говореното, че това е плод на едно подкупничество и че подписаните писатели били получили за подписите си повече от хонорарите за най-големите им литературни произведения.“

Но и тази долнопробна клевета е срамежлив намек в сравнение с един обширен позив, в който дословно се казва следното:

„Тия три изложения се четат с погнуса от всеки истински българин. Те са образ на една интелигенция, която е напуснала пътя на духовното водачество и е свила по пътеките на лесната печалба и предателството...

Българският народ държи сметка за делата на своята интелигенция. Неговият напредък минава през трупове на всички онези явни и тайни врагове, които пречат на свободното му и правилно развитие.“

Български младежки съюз „Отец Паисий“
Средишна управа.

Коментарите са излишни, толкова повече, че гонителите, които последваха, дадоха твърде точен отговор на въпроса, кои бяха истинските предатели. И въпреки това за читателя ще е навярно интересно да се запознае с някои подробности около писмото на писателите. Тогавашният председател на Съюза на българските писатели *Стилиян Чилингиров* отбелязва в своята книга „*Моите съвременници*“ следното:

„Един ден Григор Чешмеджиев ме вика по телефона и моли да се срещнем в сладкарница „Охрид“. Работата е спешна и много важна. Не бива да я отлагаме много.

Отивам на уречения час. Заварвам Григора сам на една маса. Оттегляме се на друга, по-вътрешна и по-усамотена. Казва ми за какво ме вика. Мисли, че аз като председател на Съюза на българските писатели съм длъжен да взема почина за един протест срещу закона за евреите и започналото преследване срещу тях от органите на властта. И веднага ми прочете един проект на протест. По въпроса нямаше какво да разговаряме и да се убеждаваме. Не одобрих обаче проекта. Видя ми се много вестникарски. Затова го помолих да се срещнем на другия ден на същото място, когато аз ще му донеса мой проект. Нека и той от своя страна да приготви друг по-приемлив и по-литературен. Казах му и какви цитати би могъл да вложи в него.

На другия ден се срещнахме отново. Чешмеджиев ми прочете новия си проект, но вече подписан от некол-

цина писатели. Подписал го беше и Влайков. Да изменям вече написаното, не го намерих за уместно, особено когато бяха прокарани и някои от моите мисли и бяха направени посочените от мене цитати. Все пак, когато се върнах в къщи, взех телефона на Влайков и изказах моето мнение за проектопротеста. Той се съгласи с мен. Въпросът е да се изтъкне и пред българското общество, и пред външния свят, че човешината не е още умряла в душата на българския писател. Посъветвах се с него и към кои още писатели да се отнесем, за да го подпишат. „Аз мисля — отвърна ми той, че дори само трима са достатъчни: двама бивши председатели на Съюза на българските писатели и един настоящ. Но понеже инициативата е на Чешмеджиев, не е зле във неговото име да се появят и други имена.

...Протестът беше подписан от десетина души и направен обществено достойно. Впечатлението беше извънредно благоприятно за човешкото достойнство на българския писател, толкова благоприятно, че правителството, на което тоя протест не допадна, не можа да направи нищо, или по-точно, не пожела да предприеме нищо срещу подписалите писатели, които вече бяха спечелили нашето и чуждото обществено мнение на своя страна. Пък и срещу кого трябваше да изрази своето брутално недоволство? Срещу един Влайков, който носеше на гърба си вече седемдесет години и една обществена и литературна дейност, която не можеше да се зачеркне така лесно с един административен или полицейски акт...

И така протестът се яви като израз на доблест в едни съвсем не доблестни времена.“

И едва когато в тия „съвсем не доблестни времена“ обществеността се запознава с ругатните и заплахите, отправени от фашистките мракобеси към писателите, на бял свят се появява и третият документ — отново отворено писмо до министър-председателя Богдан Филев, този път от Димо Казасов, бивш министър и виден общественик, играл не малка роля в политическия живот на страната в продължение на половин век.

Ако не бях ограничен от страниците, бих поместил

Димо Казасов

изцяло и този блестящ памфлет, образец на боева публицистика, един от най-силните в новата история на България. Цитирам:

„... С разрешението на ръководената от Вас цензура е отпечатан и разпространен в хиляди екземпляри един позив, в който най-видните писатели, начело с Т. Г. Влайков и Елин Пелин, са обвинени в подкупничество само защото са направили една доблестна защита на българските евреи. Каква картина! Какта да се окаже под покровителството на цензурата, а жертвите ѝ — Ваши другари — под охраната на Вашето потънало в равнодушие мълчание!

Нима председателят на Пенклуба (Филев — бел. на авт.) не разбира, че защитата, която писателите направиха на евреите, е същевременно защита на духовната самобитност на българина, надарена с човечност, справедливост и състрадание към изпадналия в беда? Кой по-добре от писателите знае, че нашият малък и беден народ не може да импонира нито със сила, нито с богатство и че той е силен с чувството, което има за справедливост и е богат със своята човечност?

Аз питам председателя на Българската академия на науките и професора на Софийския университет Филев, какъв прием той готви със своя антисемитски закон на българските учени, писате-

ли, професори, художници, композитори в световния ареопаг на същите, където видно място заемат гениални синове на еврейския народ? Полезно ли е българската млада наука и българските учени да бъдат злепоставени заради социалната истерика, която люлее умственото развитие на някои?

Вие имате само едно средство да държите в заблуда народа по тия и редица като тия въпроси: цензурата и камшика. На тях днес председателят на Академията на науките е поверил грижата да пазят престижа на истината. Но истината, въпреки всичко ще възкръсне и в нейната светлина светът ще види, учуден, че председателят на Академията на науките вместо с факел се е оказал с камшик в ръка.

С почитание: Д. Казасов⁴

ПОЛИЦИЯТА, ДВОРЕЦ И ПАРЛАМЕНТ

Управляващата върхушка е необикновено раздразнена от тази непрекъсната и все по-разширяваща се лавина от протести, която въвлича най-различни среди от населението — от работници до писатели, от безименни младежи до видни църковни сановници, от редови комунисти до влиятелни политически дейци. Това личи както от острата реакция на проправителствените фашистки организации, изразена във вулгарни контраизложения, контрапозиви и писмени заплахи, така и от потока интервюта, статии и разяснения на Габровски, печатани в пресата. Най-ясно обаче това проличава в секретните документи на Министерството на вътрешните работи: доклади на директора на полицията, в които се дават оценки на обстановката, заповеди на м-ра за интернирането на лица и за преследване на разпространители на слухове, както и годишния доклад

на отделение „Б“ при Държавна сигурност за положението на евреите в страната. Нашите архиви не разполагат с всички протести срещу ЗЗН — някои са унищожени, други загубени, но ако се съди по тия секретни полицейски документи, трябва да са били много повече, а директните и косвени прояви на съпротива срещу дискриминационните противоеврейски мерки — далеч по-силни.

Ето някои откъси от тия доклади:

„Периодично се разпространяваха позиви от страна на Работническата партия (БКП — бел. авт.) и РМС, писани на ръка и на пишуща машина и на циклостил със съдържание против законопроекта за защита на нацията и за сключване на пакт със СССР, а също и против скъпотията.“

(Директорът на полицията до министъра на вътрешните работи)

„Димо Казасов отпечати и разпространи в около 200 екземпляра едно отворено писмо до Министър-председателя г. Филев с обидно съдържание...“

(Директорът на полицията до министъра на вътрешните работи)

„Уволнените офицери 19-майци около Лекарски—Тошев продължават своята активна дейност. Същите се стараят всячески било под форма на приятелство и спортуване, било чрез създаване на работа и финансиране, да печелят все нови и нови приятели и привърженици както между действащите офицери, така и между уволнените 19-майци. Влиянието им сред еврейските капиталистически среди, особено това на о. з. майор Крум Лекарски, е много голямо.“

(Директорът на полицията до министъра на вътрешните работи)

„Това принуди полицията да вземе мерки срещу всички евреи, провинили се в тая насока, като някои от тях бяха експулсирани от пределите на Царството, други бяха въздворени на нови место-

жителства, а трети бяха изпратени на принудителна работа в някои работни групи. С тия мерки се внесе малко успокоение и разпространяваните от евреите слухове намаляха.“

(Годишен доклад на Директора на полицията до министъра на вътрешните работи)

В същото време обаче върху правителството упражнява натиск германското Министерство на външните работи, а не бива да забравяме, че и сам цар Борис е поел ангажменти пред Хитлер. Ето какво отбелязва в своя дневник *Любомир Лулчев*, съветник на царя, на 11 ноември 1940 г.:

„...Говорих му (на царя — бел. авт.) за закона. Каза ми, че не го е чел, че ако искам нещо да му кажа, на какво да обърне внимание. Прочетох му няколко члена и му казах, че и сега изнудват много евреите, но че тъй както е направен, законът дава място на много произволи и безпринципни лични и заинтересовани решения. Друго е, ако в същия закон се дават норми, конкретни — докъде е почтено и позволено, а откъде започва непочтеното. А сега както е, може да се напада всеки и по чисто лични поводи. Сега разбрах, каза ми той, значи трябва да се турят граници и норми, за да няма произволи. Аз много отлагах и не исках да го правим и ние, но сега вече след като го имат в Румъния, Унгария и даже във Франция, реших, че е по-добре да се направи от нас, отколкото да ни го наложат...“

Този откъс от дневника на един от близките сътрудници на двореца като че дава най-кратката и изчерпателна характеристика на поведението на царя не само в този период, но и до неговата смърт през есента на 1943 г.: от една страна, привидна загриженост за съдбата на евреите, изразена в громки думи, предназначени да не противоречат на ловко изработения от него и пропагандата му образ на човеколюбив цар („значи трябва да се турят граници и норми, за да няма произволи“), а от друга — одобрение и поощрение на кон-

кретните противоеврейски мерки, и дори самоннициатива, прикрити зад паравана на невъзможността да се постъпи иначе. („По-добре да се направи от нас, отколкото да ни го наложат“.)

Впрочем тази основна черта на царя, наречена двуличие и демагогия, се проявяваше непрекъснато и при всички случаи: в един и същи ден той, в измацан комбинезон, саморъчно управляваше товарни локомотиви и подписваше смъртните присъди на майки и поети, с една ръка прашаше благодарствени телеграми до Еврейската консистория във връзка с годишнината на престолонаследника, с друга — благославяше изпращането в пещите на Треблинка 11 300 евреи от окупираните области на Тракия и Македония...

Даже Б. Ардити в своята защитна брошура за царя е принуден да признае, че през време на борбата против ЗЗН Борис III не само че не е направил нищо, за да спре закона, но дори го е одобрил.

„Някои евреи наивно очакваха, че законът не ще бъде одобрен от царя или поне, че одобрението ще закъснее, както това е ставало с други закони. Съгласно тогавашната конституция царят не е бил длъжен да одобрява всички гласувани от Народното събрание закони. В своя оптимизъм някои евреи вярваха, че той ще използва правото, което му дава конституцията. Случи се обратното. Законът бе одобрен, и то за късо време. Дойде се до втория закон, в който се предвиждаше изселването. И този закон бе одобрен. Евреите се убеждаваха все повече, че и на царя не може да се разчита... Описвайки по-нататък постъпките, които изтъкнати буржоазни дейци и Синода предприели пред царя, Ардити отбелязва: „Но и те не можах да изтръгнат успокоителни изявления. Хората от Консисторията, които узнаха всички подробности около тази среща, бяха сломени и отчаяни от ЗАГАДЪЧНОТО (курсив на авт.) поведение на Държавния глава...“

„Загадъчно“, пише Ардити, желаейки да внуши, че това студено и враждебно поведение на царя не е било

Петко Стайнов

нищо друго освен хитра маневра, целеща да заблуди германските и местните нацисти и да доведе до спасяването на евреите. Тази, меко казано, лековерна теза не издържа критика: по-нататък ние ще се сблъскаме с факти, които напълно я опровергават.

И тъй въпреки всички протести правителството не отстъпва, царят „не прави нищо, за да спре закона“. Набързо — към края на годината проектът се внася за разглеждане в Народното събрание с надеждата, че поне тук с помощта на послушното правителствено мнозинство той ще мине без много шум. Напразни надежди. В парламента борбата срещу ЗЗН се разгаря с нова сила и този път в битката се включват депутатите-комунисти и малцината демократично настроени буржоазни народни представители.

Заседанията са извънредно бурни. Един след друг взимат думата правителствени депутати, които превъзнасят закона, защитават расовата чистота на българина, ползата от премахването на евреите от икономическия и културния живот на страната. Но в дискусиите се намесват Тодор Поляков, Любен Дюгмеджиев, проф. Петко Стайнов, д-р Никола Сакаров, Никола Мушанов и др. Прекъсвани, хулени, заплашвани от мнозинството, сред което блестят със своето просташко есесовско поведение д-р Ат. Попов, Иван Батембергски, Иван Гърков, Лазар Попов и др., ораторите заклеймяват ЗЗН и неговите създатели.

Да надникнем в стенографските дневници на заседанията.

Петко Стайнов: Аз не съм сторонник на расовите теории, аз не вярвам във всички тия приказки за чистата раса. Чистата раса — това е една мистика, това е една мистификация. Туря се началото на отнемане на основни права въз основа на един своего рода български расизъм.

Никола Мушанов: Нито българската мисъл, нито българският моралитет, нито пък общите интереси на страната допускат народното представителство да прокара такива законопроекти... Аз смятам, че правителството ще носи отговорност, защото никой от вас като народен представител не носи отговорност. Народният представител има само морална и историческа отговорност. Правителството отговаря винаги за делата на парламента...

(Няма да спорим по формулираните от Никола Мушанов мисли за отговорността на народния представител. Същественото е, че дори един такъв виден буржоазен политик и бивш министър-председател се обявява против ЗЗН).

Любен Дюгмеджиев: Аз съм изцяло против предложения законопроект. Аз съм уверен, че в по-голямата си част се питате: каква необходимост, какви жизнени интереси на българския народ наложиха създаването на този законопроект? (...) Ще говорим за расови съображения. Празна приказка е това. Нека господин

Любен Дюгмеджиев

Тодор Поляков

министър-председателя — той е археолог — ни каже кои от нас тук имат еднакви черепи и са от един и същ вид и произход? Защото от три хиляди години през нашите балкани са минавали толкова народности плъчища, застоявали са се, примесвали са се и не са могли да създадат един единен тип. Ние нямаме своя прототип.

Иван Гърков: Искаме поне да се очистим от еврейщината.

Любен Дюгмеджиев: Това, което прави народността, не е само кръвта. Най-важното е хората... Но аз питам, в колко души са еврейските капитали? Нашите закони са достатъчни, за да се справим с тях. Но другите, мнозинството, еврейската сиромашия? Познавате ли мизерната обстановка, при която живеят тези хора, които не пречат с нищо на българския стопански живот? (...) Аз оставам с убеждението, че този закон не е продиктуван от никаква належаща българска нужда, по е внесен по едно или друго влияние, т. е. че един небългарски елемент, един чужд елемент се внася в едно дело, което претендира да е чисто българско дело.

Ив. Батембергски: Не е вярно това!

Иван Петров: Защо утре да загубим най-здравия аргумент пред световната съвест — аз считам, че когато и да е, въпросите ще се сложат за разглеждане на зелената маса — нашата толерантност? Нека бъдем обвинени, че сме били повече хуманни!

Тодор Поляков: Сега в българския парламент се изработва един страшен противоконституционен закон. Дали този закон не ни е наложен от чужди хора и чужди интереси? Този законопроект е законопроект за опозоряване на нацията...

Ив. Батембергски: Не ви е срам да приказвате така!

Т. Поляков: Вас не ви е срам!

Ив. Батембергски: Не познавате още нашата нация, а служите на чужди нации. Това сте вие!

Т. Поляков: Най-малко вие можете да приказвате.

Ив. Батембергски: Вие сте агент на Русия. Това сте вие! Вие правите чужда пропаганда тук, а не ние. Ние представляваме българския народ.

Т. Поляков: Вие сте германски агент.

Лазар Попов: Вие ще ме правите мене агент?

Т. Поляков: Вие доказвате това.

Уви, представителите на Работническата партия и другите опозиционни депутати са твърде малобройни, за да устоят на останалите, които послушно вдигат ръка, въпреки че 11 народни представители изискват писмено „съгласно чл. 55 от правилника за вътрешния ред на ОНС и чл. 115 от Конституцията“ гласуването да стане поименно.

И от този ден евреите престават да бъдат равноправни граждани на страната, по чиито земи живеят от две хиляди години и която, според академик Кацаров, могат да смятат за свое старо отечество. С това хитлеристите вярват, че са направили първата значителна стъпка към налагането на своята расистка политика на българския народ и че разчистват тила си в тази жизнено важна за тях позиция на Балканите; а местните фашисти — че са удържали победа, която ще им позво-

ли по-бързо да стигнат до „окончателното разрешение на еврейския въпрос“.

Защото при тази първа схватка победата изглежда тяхна. Веднага след като е гласуван в Народното събрание и одобрен от царя, ЗЗН започва да се прилага с една необичайна нервност. Всички мъже-евреи са събрани в специални трудови групи, където до 1944 г. включително ще работят при тежки условия до десет месеца годишно. Икономическата дискриминация хвърля на улицата без работа хиляди работници, служители и дребни търговци, като ги обрича на мизерия. От само себе си се разбира, че евреите-капиталисти биват „експроприрани“ от българи капиталисти, а не от държавата. На евреите се налага огромен еднократен данък, те биват лишени от редица продоволствени дажби. Въвеждат се ограничения за тяхното движение из страната, пред входовете на ресторанти, магазини и заведения се появяват табелки „Вход забранен за евреи“ или пък „Продажба само за евреи“...

Но моралната победа е на другата страна — това е ясно за всички, дори на правителството, което се готви да смаже окончателно не само съпротивяващите се още евреи, но и техните защитници. Впрочем последните то атакува много бързо — скоро от парламента ще бъдат изхвърлени депутатите на Работническата партия и въобще всички, върху които тегне подозрението, че споделят някакви прогресивни или свободолюбиви идеи.) Ето защо битката не престава. След затишие от няколко месеца тя избухва с още по-голямо ожесточение.

Толкова повече, че в юнския ден на 1941 г. хитлеристите нахлуват в Съветския съюз.

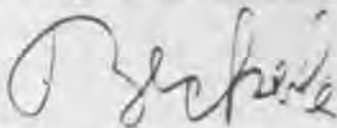
II. Българинът и антисемитизмът

„...Трябва да се знае, че еврейски въпрос във формата, в която е съществувал в Райха, в България не съществува. И в България има евреи, стигнали до ключови позиции в българското стопанство. Тяхното число обаче е малко. Тук не съществуват нито идеологически, нито расови предпоставки за представянето на еврейския въпрос пред българския народ като належащ и нуждаещ се от разрешение, какъвто бе случаят с Райха...“

(Из доклада до гестапо на полицейския аташе в Германската легация в София, Хофман, от 5 април 1943 г. Докладът е одобрен и приподписан от пълномощния министър Адолф Бекерле.)

„Аз съм твърдо убеден, че Министър-председателят Филов и правителството желаят и се стремят към окончателното и без остатъци разрешение на еврейския въпрос. Те са обаче свързани от мантилетата на българския народ, комуто липсва идеологическото просветление, което имаме ние. Израснал заедно с арменци, гърци и цигани, българинът не намира в евреина никакви недостатъци, които да оправдаят особени мерки срещу него. А тъй като българските евреи принадлежат в по-голямата си част към работническата класа и често в противовес на други работници са и по-работливи, то по мое мнение българското правителство има правото да пристъпва към въпроса от

Ich bin fest davon überzeugt, dass der Ministerpräsident und die Regierung eine endgültige und restlose Lösung der Judenfrage wünschen und anstreben. Sie sind dabei aber an die Mentalität des bulgarischen Volkes gebunden, dem die ideologische Aufklärung fehlt, die bei uns vorhanden ist. Mit Armeniern, Griechen und Ungarnern gross zusammen, findet der Bulgare an dem Juden keine Nachteile, die besondere Massnahmen gegen ihn rechtfertigen. Da die bulgarischen Juden grösstenteils dem Handwerkerstand angehören und oft auch im Gegensatz zu anderen Arbeitern fleissig sind, hat die bulgarische Regierung meiner Ansicht nach Recht, wenn sie an

Из Доклада на Адолф Бекерле от 7 юни, 1943 г.

друго гледище. Такова друго гледище е участието на евреите в атентатите, тяхната враждебна дейност спрямо силите на Оста, от една страна, и от друга — комунистическата им активност...

(Доклад на Адолф Бекерле до Министерството на външните работи на Райха от 7 юни 1943 г.)

Тия две становища, изразени черно на бяло в най-невралгияния момент от противоеврейските гонения в България от двама нацисти — експерти по третиранията материя, като че казват всичко.

Разбира се, и двата документа са целели друго: да изтъкнат пред безпощадните фюрери в Берлин уважителни причини за неуспехите в усилията за разрешаването на еврейския въпрос, както и да анализират съз-

далата се обстановка и с това да допринесат за по-ско-рошното му ликвидиране. В тези доклади обаче заедно със загрижеността и плахите, но вече осезаеми предричания за близкия неуспех, се налага и характерният надменен и пренебрежително-подигравателен тон на нюрнческите арийски господари спрямо оня малък балкански народ, „израснал заедно с арменци, гърци и цигани“ и неспособен да разбере „идеологическото просветление“ на националсоциализма.

Днес, след моралния, политическия и военния крах на това „просветление“, върху фона на развалините на „хилядолетния“ Райх, на пещите на Освиенцим и масовите гробници в Бабий Яр, тия два документа имат съвършено друго значение. Те са се превърнали в забележителни свидетелства за нравствената зрелост на българина, в доказателства за неговото действително идеологическо просветление, за неговите ненакърними чувства за национална толерантност, веротърпимост и пролетарски интернационализъм.

Би било проява на хитлеристка ограниченост, ако потърсим обяснението на тези черти в някакви едва ли не вродени кръвни белези, както би било смешно да търсим причините на антисемитизма, расизма или шовинизма в размерите на черепа или цвета на очите. Както националната толерантност, така и нетърпимостта са чувства, които се създават и възпитават в продължение на столетия, те са плод на определени исторически обстоятелства (с които отчасти се запознахме). Това са съвсем елементарни истини, но те като че се забравят. Липсата на антисемитизъм у българина също е резултат на историческото развитие, а в по-ново време и на една огромна по обем и продължителност, и забележителна по последователност възпитателна дейност, извършена от най-будните хора на страната.

Нека тук отворя една скоба: когато говоря за липсата на антисемитизъм у българина, имам предвид обикновения човек, съставляващ огромното болшинство от народа, както и почти цялата интелигенция. Тъй или иначе, в определени периоди от новата история, в страната са отбелязвани кратки избухвания на антисемитизъм, но те неизменно са се ограничавали в много тес-

ните кръгове на част от буржоазията или сред лумпенизираните среди и са били съзнателно подклаждани с чисто користни или политически цели. Като масово явление, като движение, което да обхване широки слоеве на населението, за да ги отрови и ги поведе към конкретни действия и погроми, антисемитизмът у нас не е съществувал нито в далечното, нито в близкото минало.

И нека веднага кажа: в България никога, откакто се е създала държавата, никога не са съществували гета. Самата дума „гето“ не е българска, в българския език не съществува дори равнозначна или близка по смисъл друга дума. Просто действителността не е родила такова понятие.

Дълбоките корени на дружбата между българи и евреи трябва да се търси в сходството на тяхната историческа съдба в продължителни периоди от тяхното минало. Нима е възможно един народ, който е бил най-напред 170 години, а след това още 500 години под робство, да мрази и преследва друг народ? Сам жертва на инквизиторски режим, на религиозен фанатизъм и духовно мракобесие, българинът знае цената на свободата.

Към тази основна причина трябва да добавим и други две, не по-малко значителни: до IX век прабългарите и славяните са били езичници, у тях е липсвала подклажданата от официалната християнска църква вражда спрямо евреите. А след покръстването Борис I е избягвал да търси помощ от римокатолическата, пък и от византийската църква, за да не застраши независимостта на държавата. Тази религиозна изолация е попречила на бащата на антисемитизма да проникне в непокварената народна душа.

Можем да споменем и още много второстепенни причини: прогресивното значение на просветното дело на Кирил и Методий, селските въстания, богомилското движение и пр. Всички те в съвкупност породиха явление, което наричаме веротърпимост и национална толерантност на българския народ. Успоредно с това те развиха в душата на евреите черти, които от своя страна спомогнаха да се поддържат добрите отношения с българина. В 1861 г. големият български революционер и

писател Любен Каравелов пише следното за пловдивските евреи:

„Те са честни и трудолюбиви хора, обичат се между себе си, поддържат се един другото и готови са да помогнат почти всекиму, без да гледат на неговата вяра, народност, племе и лице... В Турция не съм срещал нито просяк, нито крадец, нито лъжесвидетел, който да е нѝсил името еврейн.“ („Записки за България и за българите“)

Не случайно първите по-ярки прояви на антисемитизъм ще открием едва след освобождението от турско робство и феодално господство, когато капитализмът прави първите си стъпки в страната. В стремежа си да изместят евреите от конкурентните икономически позиции и да отклонят зараждащото се вече недоволство сред експлоатираните маси, новите господари, заменили бейовете, посягат към изпитаното в други страни със стара и опитна буржоазия оръжие: антисемитизма.

Но когато в края на миналия век в България се ражда и пролетариатът, социалистическото движение, което се изправя срещу капитализма, се опълчва и срещу антисемитизма. От този момент в страната се слага началото на една непрекъсната, методична борба на най-добрите синове на българския народ срещу мракобеснето, национализма, шовинизма, расизма — една полувековна възпитателна дейност, която довежда до оня „манталитет“, принудил есесовеца Бекерле да заяви, че „в България не съществуват нито идеологическите, нито расовите предпоставки за представянето на еврейския въпрос пред българския народ като належащ и нуждаещ се от разрешение“.

На 11 март 1896 г. „Работнически вестник“, орган на Българската работническа социалдемократическа партия, пише:

„... Един див предрассъдък съществува и между нашето население, че уж евреите срещу Пасхата крадели християнски деца, които по един варварски начин убивали, за да им вземат кръвта. Макар и да няма нищо по-лъжовно от това, има хора, които със спекулативна цел разпространя-

ват този предразсъдък и по тоя начин стават причина за извършване на нежелателни и престъпни работи . . .

Мислим, че длъжност на нашето духовенство е да разсейва тези суеверия на своето паство, още повече, като се знае, че тия религиозни революционери обичат повече да се сражават с еврейските дука̀ни, отколкото със самите евреи.“

Това е един от първите документи на българските социалисти, свидетелстващи както за новоизникналите антисемитски настроения, така и за реакцията срещу тях. Обърнете внимание колко точно тази статийка още тогава слага пръста в раната и посочва истинските подбуди на гоненията:

„Религиозните революционери обичат повече да се сражават с еврейските дука̀ни, отколкото със самите евреи.“ Половин век по-късно споменатият вече гестаповец Хофман ще пише в своя доклад до Айхман: *„С изселването на евреите българското правителство преследва предимно материални интереси . . .“*

Не, нищо не се е променило през тия петдесет години. Както винаги, в дъното на дискриминационните явления лежат материални интереси, прикривани зад булото на раса, кръв и национални особености. А демократичната общественост през това време неизменно се старее да смъкне това було и да разкрие истинския лик на антисемита.

В 1904 г. в малкия град Лом става нещо твърде показателно. Това е времето на големите противоеврейски погроми в Полша, Русия, Румъния. Ломските търговци, засегнати от еврейската конкуренция, намират в съобщенията за тия погроми идеята и те да предприемат нещичко от тоя род. Те търсят конкретен повод и скоро го откриват: реката Дунав изхвърля трупа на някакъв македонец. В града се подхвърля слухът, че македонецът е убит от евреите във връзка с приближаването на Пасхата, за да му вземат кръвта. Провокатори държат подстрекателни речи пред лумпенизирани и невежи тълпи, разпалват най-долни инстинкти и в

Стар еврей. Рис. 1966 г.

резултат — нападение и грабеж в еврейския квартал.

И мигновено — точно както след 40 години — в цялата страна се надига вълна от протести. Най-напред „Работнически вестник“ разобличава инициаторите на вълненията, като посочва истинските причини. След това се свикват протестни събрания в Лом, Видин, Русе, Варна. „Работнически вестник“ (също както ще направи по подобен повод четири десетилетия по-късно нелегалният „Работническо дело“) помества резолюциите на събранията и влиза в остра полемика с буржоазната преса, която преиначава събитията в Лом.

А да не забравяме, че през ония години редактори на „Работнически вестник“ са четири крупни фигури: Димитър Благоев — основател на социалистическото движение в България, работническите деятели Георги Кирков и Христо Кабакчиев, и Георги Димитров, човекът, който след три десетилетия в Лайпциг ще нанесе своя зашеметяващ удар върху фашизма.

Те разбират, че събития като ломските могат да ви-реят само на почвата на невежеството, и вестникът предприема публикуването на серия статии, разясняващи основните принципи на националния въпрос от гледището на марксизма: „Социализъм и национализъм“. „Социализъм и еврейският въпрос“, „Нещо за антисемитизма“ и пр. А в средата на юли 1904 г. в Пловдив XI конгрес на БРСДП гласува специална „Резолюция против антисемитизма и поповщината“, в която се казва:

„... Конгресът се обявява най-енергично против експлоатацията от българската буржоазия на широките народни маси, вследствие на което, като се раздухват в тях расовите и религиозни страсти, неминуемо се тласкат в едно движение, отиващо изключително в полза на реакцията и буржоазията и във вреда на напредъка на работническата класа... Напомня на партийните организации и членове техния дълг навсякъде и при всеки случай да водят упорита борба с развращаващото влияние на израждането на буржоазията върху работническата класа, като разкриват пред народните

маси подкладките на антисемитските и на поповските въздействия . . .“

Оттогава и до ден днешен тази линия на социалистически хуманизъм, интернационализъм и борба срещу расовата вражда си остана водеща в теорията и практиката на българските социалисти и комунисти. Тя увлече след себе си не само организираните партийни членове, но и всички честни хора в страната. Нещо повече, тя даде отражение в поведението на управляващи среди и проникна даже сред върхушката през годините на Втората световна война. Тя доведе до ноември—декември 1940 г. и до март—май 1943 г. Без нея българските евреи днес нямаше да са между живите.

Отстояването на тази позиция не винаги е било лесно. Войнстващата буржоазия, част от която по-късно се превръща във фашистка, преследвайки и удавяйки в кръв поривите на народа за свобода, не щади и евреите. „Голгота“, „Родна защита“, „Поща“, „България не спи“, „България без евреи“ — това са наименованията на няколко само от вестниците и списанията, издавани от антисемитски организации в различни периоди. „Родна защита“, „Български национални легиони“, „Отец Паисий“, „Кубрат“, „Ратник“ — тъй пък се наричат някои от тия организации. Те получават гласната и негласна подкрепа на държавата, финансират се от индустриалци, банкери и немски централи; ръководят се от генерали като Луков и академици като Богдан Филев. Често те стават агресивни и опасни — особено след 1936 г. Въпреки всичко обаче те не могат да привлекат в своите редове нито масите, нито интелигенцията, нито дори младежта, която обикновено лесно се поддава на звънки лозунги, особено когато се придружават с камички и униформи.

Причините? Неуморимата борба на комунистите, на левите движения, на всички демократи, които нито за миг не престават да разобличават, разясняват, възпитават — без пари, без печатници, без академици и генерали, с помощта на циклостилни позиви и нелегални вестници, на митинги и събрания, по улиците или в затулени квартири . . .

Ето някои от жалоните на тази борба:

8 октомври 1899 г.

„Публично събрание. В неделя; 10 того, в помещението на работническата читалня ще има публично събрание, гдето ще говори Евтим Дабев върху антисемитизма. Умоляват се старозагорските работници да присъствуват.“

(„Работнически вестник“)

1 май 1922 г.

„Една банда от „патриоти“, изхождаща от лагера на буржоазните партии и при участието на някои руски черносотници, е започнала да издава „Родна библиотека“ с цяла серия брошури под името „Евреинът“ с очевидната цел да се подклажда омраза... Комунистическата партия е по стъпките на тази банда! Тя ще се противопостави на всеки опит да се посегне върху еврейското население.“

(От софийската организация на БКП)

30 декември 1922 г.

„Работническа София протестира срещу погромите.

На 25 т. м. БКП свика голямо протестно събрание против антисемитското движение в Румъния. Работническа София с готовност се отзова. Говориха другарите Моис Коев и секретарят на Партията, Тодор Луканов. Първият оратор изтъкна, че погромите са едно средство в класовата борба на буржоазията срещу пролетариата, с което се цели да се заблуди съзнанието на работните маси...“

(Вестник „Братство“)

28 юли 1927 г.

„До господина председателя Андрей Ляпчев... Тукашните фашистки организации като „Родна защита“, „Кубрат“ и др. под непосредствените очи на полицейските и други власти започнаха да

Противоеврейският вълнения въ Ломъ.

(Писмо до „Работническо Прогресивно“)

На 20 и 21 м. а., работата и бедствия, се извършиха такива големи дѣла надъ *маркото* и съ него невинно въ случая еврейско население въ Ломъ, отъ раввинаците се наблюдава тѣлес, че съзнателното дождко работничество, както и всички чесни граждани ибна виюогажъ да ги избраватъ; и печалната и грозна история на прѣсѣдването на еврейтѣ отъ нашитѣ „христологични братя“, ще ги отбѣлжи съ черни букви, ва да служи за на-

Страница II

РАБОТНИЧЕ

Заведно с евреите противе фашисткото мракобесие!

„ДА ИЗРОДИ ОТЪ ФАШИСТКОТО МРАКОБЕСИЕ, РУСОВА И ПАЗАН И ДИШОСНИЛО УБИВАНЕТО НА СЪВѢТНИЦИ И НАСТАВНИЦИ“

(Писмо до „Работническо Прогресивно“)

Да се обрне внимание, професора, всички преподаватели и граждански личности за съветстване на евреите и на евреите, че 1944. година на Училището и на Училището.

За да се отиде вълнения на фашисткия зор, Жидар, неговите издании срѣща в България, и в България — Габриелови издании на 20 VII 1944 г. много майба давам почти за обяснение.

То същият същият конвенту при членството на израелно работническо движение, което работи на и в работническите и в работническите и в работническите.

Въпреки това за Габриелови издании, не е и не е да се отбѣлжи за и в работническите, и в работническите, и в работническите.

Ако се отбѣлжи за и в работническите, и в работническите, и в работническите, и в работническите, и в работническите.

Е в работническите, и в работническите, и в работническите, и в работническите, и в работническите.

Съветстване на евреите и на евреите, и на евреите, и на евреите, и на евреите.

устройват нападения и над работното еврейско население в града. Искаме незабавно да наредите до пловдивската полиция да вземе под най-строг контрол фашистките организации, щом се отказват да ги разтурите като истински врагове на държавната сигурност и общественото спокойствие (...)

Иначе Пловдив е заплашен от граждански междуособици и противоеврейски погром.“

(Местната организация на Работническата партия, Пловдив)

И — 4 април 1943 г.

„Садистите!

Правителството на Филов — Габровски се готви да извърши нечувано злодеяние спрямо евреите. Дирекцията на полицията и комисарят по еврейските въпроси Белев са изготвили подробен списък на всички евреи, които ще бъдат изпратени като заложници в Германия.

Ние бием тревога! Време за губене няма! Врагът е коварен и безмилостен. Да спасим нашите събратя евреи!“

(„Работническо дело“, нелегален)

Една дългогодишна борба приближаваше своя логичен завършек.

ВТОРАТА СХВАТКА — МАРТ 1943 г.

1. ХИМЛЕР, КОНФЕРЕНЦИЯТА „ВАНЗЕЕ“ И АЛЕКСАНДЪР БЕЛЕВ

Първият решителен опит за депортирането и унищожаването на българските евреи бе предприет през пролетта на 1943 г., но и този път тласъкът бе даден в Берлин много по-рано, и то пак в кабинета на Хитлер.

...Началото на 1942 г. — шест месеца след нахлуването на хитлеристите в Съветския съюз. Германците

владееят едва ли не цяла Европа. Зад себе си имат само едно поражение — при Москва, чието значение те още не могат да асимилират. Въпреки че немската армия за първи път не напредва по заснежените полета на Русия, въпреки че Англия упорито устоява под бомбите на щуките и се готви за бъдещи битки, а и Америка скоро ще се раздвижи, германците се виждат на върха на своята мощ: пред тях се мерзелее образът на хилядолетния Райх — онзи бъдещ свят на русокосите господари.

В окупираните територии — от Франция до Украйна — един след друг никнат концентрационни лагери, където биват затваряни милиони роби „неарийци“ от всякакви националности. Но даже тия лагери изглеждат недостатъчни, а съществуването пък на евреите в Европа — дразнещо. И Хитлер вика при себе си всемогъщия шеф на полицията — райхсфюрера от СС Хайнрих Химлер, за да му възложи една важна задача. Ето какво си спомня по този повод хиромантът и лечител на Химлер, доктор Керстен (преразказано от Пауелс и Бержие в книгата „Утрото на магьосниците“):

„Една сутрин през тази зима доктор Керстен намери своя клиент, райхсфюрера Химлер, тъжен и посърнал.

— Драги господин Керстен, чувствавам се ужасно притеснен.

Нима е започнал да се съмнява в победата? Но, не. Той разкопча панталона си за масаж на корема и заприказва легнал, с очи вперени в тавана. Той обясни: фюрерът бил разбрал, че няма да има мир на земята, докато поне един еврейн остане жив . . .

— Тогава — прибави Химлер — той ми заповяда да ликвидирам незабавно всички евреи, които са в наши ръце.

Неговите ръце, дълги и сухи, лежаха на дивана неподвижни като вледенени. Той замълча.

Керстен смаяно виждаше как у господаря на Черния орден прониква чувство на жалост и в ужаса му се прокрадна надежда.

— Да, да . . . — отвърна докторът, — виждам, че в дъното на душата си Вие не одобрявате тази жестокост . . . Разбирам голямата ви тъга.

— Съвсем не е това! Съвсем не! — извика Химлер, като се изправи. — Вие нищо не разбирате!

Хитлер го бил извикал и поискал от него да унищожи незабавно пет-шест милиона евреи. Това беше много тежка работа и Химлер беше уморен, а после той имаше толкова много задачи в момента! Беше нечовешко да се иска от него такава пресилване през следващите дни. Действително нечовешко! Това той дал да се подразбере на любимия си шеф, но любимият шеф не бил доволен, любимият шеф бил обзет от страшен гняв и сега Химлер беше много тъжен, че си е позволил да се отпусне в момент на преумора и егоизъм . . .“

В резултат на тази и други срещи шефът на гестапо Хайдрих изпраща до група хитлеристки главатари покана „за беседа с последваща закуска“ с една единствена точка в дневния ред: извършването на всички необходими приготовления в организационно, материално и практическо отношение за едно общо разрешение „Endlösung“ на еврейския въпрос в Европа. Конференцията се свиква в Берлин, в помещенията на гестапо, на ул. „Ам Гросен Ванзее“ № 56, поради което тя остава в историята като „Конференцията Ванзее“. В протокола на тази зловеща „беседа с последваща закуска“, както винаги, с чисто немска педантичност са отбелязани всички подробности на произнесеното „като преамбюл“ слово от Хайдрих и на предложенията, направени от присъстващите гаулайтери и министри ,между които е и СС оберщурмбанфюрер Адолф Айхман, за незабавното „практическо реализиране на окончателното разрешение“, т. е. за физическото унищожение на 11 милиона души от 31 страни.

В приложения към протокола списък фигурират и неокупирани страни от противниковия лагер — Англия и Ирландия, както и невоюващи държави: Швеция, Швейцария, Испания, Турция, Португалия, което достатъчно красноречиво разкрива намеренията на Хитлер. В списъка е и България с нейните 48 хиляди евреи.

Конференцията приема и един документ, наречен „Пожелания и идеи за предвиденото общо разрешение на еврейския въпрос в Европа“, който между другото съдържа и следните точки:

L a n d	Zahl
A. Altreich	131.800
Ostmark	43.700
Ostgebiete	420.000
Generalgouvernement	2.284.000
Bialystok	400.000
Protoktorat Böhmen und Mähren	74.200
Estland - judenfrei -	
Lettland	3.500
Litauen	34.000
Belgien	43.000
Dänemark	5.600
Frankreich / Besetztes Gebiet	165.000
Unbesetztes Gebiet	700.000
Griechenland	69.600
Niederlande	160.800
Norwegen	1.300
B. Bulgarien	48.000
England	330.000
Finnland	2.300
Irland	4.000
Italien einschl. Sardinien	58.000
Albanien	200
Kroatien	40.000
Portugal	3.000
Rumänien einschl. Bessarabien	342.000
Schweden	8.000
Schweiz	18.000
Serbien	10.000
Slowakei	89.000
Spanien	6.000
Türkei (europ. Teil)	55.500
Ungarn	742.800
UdSSR	3.000.000
Ukraine	2.994.684
Weißrußland aus- schl. Bialystok	446.484
Zusammen	über 11.000.000

Списък към протокола на конференцията „Ванзее“

„5. Декларация до румънското, словашкото, хърватското, *българското* и унгарското правителства, че сме готови също така да евакуираме и живеещите в тези страни евреи на Изток.

6. Въздействие върху *българското* и унгарското правителства за въвеждане на противоеврейски закони по нюрнбергски образец.

7. Давление над другите европейски правителства за въвеждане на противоеврейски закони.

8. Провеждане на тези мерки — както досега — в пълно съгласие с гестапо.“

И по-конкретно във връзка с точка 8 е ангажиран Адолф Айхман. Веднага след закуската той запретва ръкави и със своя огромен апарат от еврейската секция при гестапо — IV В 4 — изгражда политическите и материалните условия за осъществяването на „окончателното разрешение“. В присъдата на Нюрнбергския съд над военнопръстъпниците се отбелязва:

„Нарочни командоси пътуваха из цяла Европа, за да търсят евреи и ги изпратят към тяхната гетел. Германски комисии бяха делегирани в сателитните държави, за да се осигури транспортът на евреите към лагерите на смъртта . . .“

Заедно с Рудолф Хьос, строител, организатор и командант на лагера Освиенцим, Айхман търси „по-хуманен, но преди всичко по-бърз и естествено — по-икономичен метод“ за масово унищожение. Този метод е намерен: газови камери. И към лагерите на смъртта погичат първите пратки с отровния газ „Циклон Б“ и първите комини на крематориумите започват да бъдат дим — наистина едно радикално „окончателно разрешение“.

В изпълнение на точка 6 от „Пожеланията“ от Берлин към София и обратно започват да сноват писма, целеша да убедят царя и министър-председателя в необходимостта да се премине към „окончателно разрешение“ и в България. Впрочем големи усилия не са необходими, тъй като в София първият етап е вече преодолян. И на 6 юли 1942 г. пълномощният министър Бекерле съобщава на Рибентроп, че:

Адолф Айхман пред съда

„... Българското правителство е готово да сключи в настоящия момент споразумение по еврейския въпрос в предложената форма.“

Тъкмо по това време в Берлин отново се намира на „специализация“ Александър Белев. Богдан Филов е решен сега, когато и България е въввлечена, макар и „символично“, във войната срещу Англия, а в страната се разгръща въоръжена антифашистка съпротива, да не позволи на неприятната история със Закона за защита на нацията да се повтори. За тази цел той прокаква през послушното вече Народно събрание „Закон за утъланомощаване Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на еврейския въпрос“, с което значително си развързва ръцете. Филов възлага големи надежди на енергичния Белев, който се счита за най-подходящия човек да ръководи — подобно на Айхман в Германия — противоеврейските мерки.

Белев се стреми да оправдае довернето. Веднага след завръщането си в София през пролетта на 1942 г. той подготвя „Наредбата за вземане всички мерки за уреждане на еврейския въпрос“. Във връзка с наредба-

Александър Белев — в дясно

та Белев се обръща с доклад до министър Габровски, в който заявява:

„Радикалното уреждане на еврейския въпрос у нас би било изселването на евреите и едновременно конфискуване на имуществата им... Междувременно, докато се създадат условия за изселване на евреите, налага се да се засилят мерките по отношение на тях, като същевременно се засили надзорът по провеждането на тези мерки.“

На 26 август 1942 г. с постановление № 70 Министерският съвет одобрява наредбата, изработена от Белев, и създава Комисарството по еврейските въпроси, като назначава Белев за главен комисар.

Както и следва да се очаква, наредбата е далеч по-драстична от Закона за защита на нацията. Значителна стъпка напред към „окончателното разрешение“, тя съдържа клаузи, които изобщо не са били предвидени в закона, но какво от това? Тя се изработва и утвърждава без шум, без реклами — защо да се предизвикват нови бури? При това работническите депутати са по лагери, в затвори, в нелегалност...

И ето — по силата на наредбата евреите получават нови имена по списък; те се задължават да носят на гърдите си отличителен белег — жълта звезда; те се снабдяват с нарочни розови легитимации; те окачват пред жилищата си „Еврейско жилище“, пред магазините и сергиите „Еврейско предприятие“ . . .

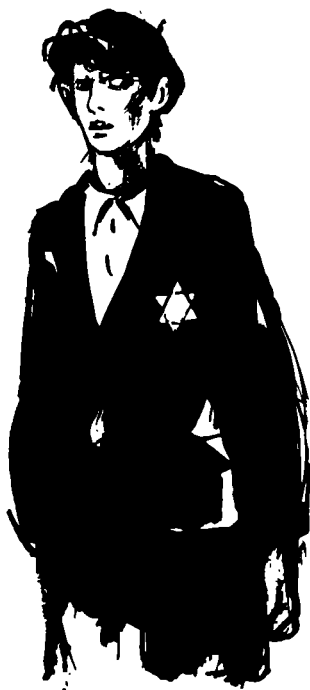
И — чл. 8. От еврейски произход (евреи) са всички лица, независимо от поданството и религията им, на които: а) родителите или възходящите от втора степен са имали като първа религия еврейската; б) един от родителите или двама, или трима от възходящите от втора степен са имали като първа религия еврейската; в) само един от възходящите от втора степен е имал първа религия еврейската, и ако поне един друг техен възходящ от втора степен е бил приел еврейската религия.

(Предоставям на вас да се оправите сред този лабиринт от „степени“, но допълнен с член 24, който забранява на евреите да встъпват в брак или полови отношения с българи, той напълно отговаря на нюрнбергските закони).

По-нататък:

чл. 27. Комисарят по еврейските въпроси може да определи квартали, в които лицата от еврейски произход не могат да живеят . . . (което ни повече, ни по-малко означава образуването на гета).

И — чл. 29. Евреите в София подлежат на изселване в провинцията или извън царството . . . Еврейските общини имат за задача да подготвят изселването на еврейското население.“

2 СРЕЩУ НОВИТЕ МЕРКИ

„Наредбата“ става отправно начало за верижна реакция от нови мерки — инициативи на усърдни местни гаулайтерчета в София и провинцията. Белев привлича като служители и сътрудници в комисарството най-отявлени фашисти, които не подбират средства, за да отежнят и без това тежкото положение на еврейското население. 175 страници документи е събрал Натан Гринберг за дейността на това комисарство в своята книга, издадена през 1945 г. (и то след изгарянето на част от архивите). А в провинцията, в Бургас например, околийският управител забранява на евреите да отседат в хотели: дупнишкият комисар им ограничава продаж-

бата на хляб; видинският делегат им забранява да посещават обществени места и да се движат по главните артерии на града; русенският областен полицейски началник определя на евреите точни маршрути за движение по улиците и парковете, като към това добавя: „*Забранява се на лица от нееврейски произход да носят еврейски значки*“ (!), а врачанският делегат направо забранява достъпа на евреи във всички обществени места — дълъг списък от забрани, които твърде често си остават на хартия, защото както евреи, така и неевреи при всеки удобен случай не ги изпълняват.

Изпълнеха ли се всички ограничения през тия три години, евреите биха били доведени до състоянието на пълна деградиация и гладна смърт. Но това не стана — знаем го всички, знаят го най-добре самите евреи, които навсякъде — в София или провинцията — намериха в лицето на обикновените хора от народа братско съчувствие и подкрепа. И не жълтата звезда разделяше евреин от неевреин, а полицейският щик, и кръвта им се смесваше, проливана в партизански битки от жандармерийски куршуми . . .

За съпротивата през този междинен период до март 1943 г. говорят редица документи и от двата лагера. На първо място следва да отбележим речта на *Георги Димитров* от Москва по Радио „Христо Ботев“, произнесена на 17 юли 1942 г. във връзка със създаването на Отечествения фронт:

„Противонародната политика на царборисовото правителство съставлява същинска национална опасност. България днес се превръща фактически във васал на Хитлер, а българският народ — в роб на немските империалисти.

При неизбежния разгром, на който е осъден хитлеристкият маниячески план за господство в света, всяко продължение на тая предателска политика означава съзнателно тласкане на българския народ в пропастта и погубване на неговата национална независимост.

Върховен дълг на българския народ, на неговата армия и патриотична интелигенция в сегашния

Георги
Димитров

*исторически момент е да се сплоти в могъщ Оте-
чествен фронт за спасяването на България“*

А в разпространената из цялата страна платформа на Отечественя фронт четем:

„Т. 9. Да се разтурят фашистките организации (бранник, легионери, ратници, паисиевци и др.) и да се вземат мерки за наказването на техните вдъхновители и организатори.

Т. 12. Да се изкорени фашисткото мракобесие и расовата ненавист . . .“

В същото време Радио „Христо Ботев“ предава:

„... Да можеха Левски и Ботев да надникнат в Народното събрание, дето вилнее сега една рота от царски чомагаши, на които плащат, за да бляят като овни подир правителството — да можеха Левски и Ботев да чуят и видят това Народно събрание с неговата противоеврейска врява, с всичките ония вериги, които то е изковало и кове за нашия народ, за да го пожертвува изцяло в угода на германските барони и плутократи!

Царборисовци искат да отвлекат народа ни от истинския източник на неговите бедствия и страдания и да насочат накипялото му възмущение в лъжлива посока — против евреите, против сърбите, против всички, само не против царборисовото правителство...

Няма да сполучите, господа!“

На два пъти (10 септември и 20 декември) Васил Коларов прави проникновени анализи на положението на България и вмениява в дълг на всички комунисти да засилят борбата против антисемитските гонения.

В края на август ЦК на РМС отправя апел до целокупната българска младеж:

„Днес филовци и габровци фабрикуват закони, по-черни и реакционни от законите на средновековното мракобесие. Създадоха закон против евреите, закон за прочистване на нацията, а сами превърнаха хайлайфните госпожици в германски проститутки.

Драги български младежи, чашата на търпението преля. Отдавна вече настана часът за разплата. Дошло е време да се изгонят и от нашата родина фашистите!“

През октомври Централният комитет на Комунистическата партия се обръща направо към евреите:

„Драги граждани евреи,

Разбеснялата се царборисова правителствена шайка към веригата от своите престъпления при-

бавя още едно с последната си варварска наредба против вас. Както всички други, така и тая наредба не е продиктувана от интересите на България и българския народ, а само по заповед на Хитлер и в интереса на шепата негови алчни и престъпни оръдия.

Ние ви призоваваме да се наредите до един в редовете на Отечествения фронт. Подаваме ви братска ръка за обща борба против общия враг на Българския народ — фашизма.“

Разбира се, това е само частица от огромното количество позиви, листовки, радиопредавания, писма и изложения, които прогресивните организации издават и които свидетелствуват за една необикновена активност в полза на преследваните евреи.

Макар и на другия полус и с друг тон, за същото говорят и полицейските доклади:

„Особено след влизането на Германия във войната със СССР сред евреите се забелязва едно недо-волство и разпространяване на най-различни слухове по отношение на Германия и пр. Възворени са наново местожителство (изброяват се имена) . . .“

Офицерът от запаса генерал Владимир Заимов (наречен „Червения генерал“) и хората около него (. . .) известни с големите си симпатии, които хранят към СССР, в последно време са изпаднали в една необикновена за тях треска във връзка с войната, която се води на изток и не пропускат случай да защитят тезата на СССР и да обвинят Германия като нападател . . . В средите на 19-майци, земеделци, гичевисти, земеделци-пладненци и комунисти във връзка с еврейството у нас и вън се подготвя някакво сближение за една съвместна акция на политическа основа . . .“

(Из доклада на директора на полицията до министъра на вътрешните работи от втората половина на 1941 г.)

„При обявяване на войната между Германия и Русия в средите на еврейството се забелязва едно

След саботажа на Леон Таджер в Русе

раздвижване и силно повдигане на духа... Това принуди полицията да вземе мерки срещу всички евреи, провинили се в тази насока...

Евреите не спазват нарежданията на Закона за защита на нацията както в провинцията, така и в София. Само в столицата полицията залови 149 души...

На 29 октомври евреинът Леон Йосиф Таджер, избягал от една трудова дружина, където е служил, се опитал да запали бензиновите резервоари на д-во „Петрол“ в Русе, при което убил германски ефрейтор Паул Абрахам. При дознанието Таджер заяви, че е направил това от омраза към хитлеризма в Германия. Установи се, че същият по убеждение е комунист. Делото срещу него се гледа от Русенския военен съд и Таджер бе осъден на смърт и екзекутиран.

В заключение трябва да се каже, че въпреки Закона за защита на нацията, въпреки наложени-

те им ограничения евреите продължиха да работят подмолно против политиката на българското правителство.“

(Из годишния доклад на директора на полицията за 1941 г.)

Към този доклад може да се добави само, че информацията за акцията на Леон Таджер в Русе — първия антинацистки саботаж в страната — е далеч непълна, но за това ще имаме възможност да говорим по-нататък.

А царят, „добрият, човеколюбивият, справедливият“, на 20 ноември 1942 г. подписва указ, с който одобрява ВСИЧКИ противоеврейски наредби и постановления, издадени през годината, включително и тия, които обричаха децата на глад.

3. СС ХАУПТШУРМФЮРЕР ТЕОДОР ДАНЕКЕР
И СА ОБЕРГРУПЕНФЮРЕР АДОЛФ БЕКЕРЛЕ

В края на 1942 г. Външното министерство на Райха получава от гестапо — отдел IV В 4 А — секретно писмо № 3564, в което между другото се казва:

„Молбата на българското правителство за изпращането на един съветник по еврейските въпроси, особено за разясняване на всички въпроси по проектираното от българското правителство изселване на евреите от България, може да бъде удовлетворена (...). За тази задача съм предви-

д-р СС хауптшурмфюрер Данекер. СС хауптшурмфюрер Данекер бе досега специалист по еврейските въпроси при Главнокомандуващия гестапо за територията на военния Главнокомандуващ във Франция и работеше в Париж, така че той притежава необходимия опит.“

Подпис: Адолф Айхман

Излишно е да правим характеристика на Айхман — личността му стана достатъчно известна по време на процеса в Йерусалим, но за Теодор Данекер знаем малко. Друг един палач и помощник на Айхман — есесовецът фон Висличени, ще даде на 11 февруари 1947 г. пред съда следните лаконични сведения:

От 1935 г. в гестапо. От 1937 г. помощник-референт в „Еврейската секция“ в главното управление на гестапо. От 1938 г. извикан от Айхман във Виена. През август 1938 г. изпратен в Париж със специална задача. От началото на 1943 г. в София като „Помощник на полицейския аташе“. Обработка еврейски въпроси и провежда депортирането на много евреи от Тракия. През есента на 1943 г. отзован от София и командирован в Италия за организиране депортация на евреи. През март 1944 г. с Айхман в специално командо в Унгария. Данекер бе един от най-активните сътрудници на Айхман.

Зад тия чисто формулярни данни се крие следното: 1938 г. — Виена: организиране на противоеврейски погроми след аншлуса; до 1943 — Франция: участие в депортирането на 65 000 души; 1943 — България: участие в депортирането на 11 300 души от Беломорието и Македония; 1943 — Италия: участие в депортирането на 10 000 души; 1944 — Унгария: участие в депортирането на 800 000 души от Централна Европа.

Или общо Теодор Данекер е допринесъл за унищожаването на около 900 000 човека! Същият този опитен масов убиец претърпя пълен провал спрямо 50-те хиляди евреи в България.

И още нещо: Теодор Данекер, гестаповецът, СС хауптшурмфюрер и „един от най-активните сътрудници на Айхман“, ако още не е умрял от естествена смърт в

леглото си, се намира някъде в Германската федерална република или Аржентина . . . Свободен.

. . . А тогава, през 1943 г., той пристига в София на 21 януари в 21 ч. и 14 мин. Посрещат го неговият нов пряк шеф, полицейският аташе Хофман, и пълномощният министър Адолф Бекерле.

Кой е Адолф Бекерле? Ето какви сведения ни дадоха западногерманските вестници „Франкфуртер Алгемайне цайтунг“, „Ди велт“ и „Зюддойче цайтунг“ на 17 март 1966 г.:

Главният прокурор на провинция Хесен д-р Фриц Бауер е възбудил наказателно преследване срещу бившия хитлеристки пълномощен министър в София Адолф Бекерле и срещу легационния секретар по еврейските въпроси Фриц-Хебхард фон Хаан. Двамата са обвинени в масови убийства — изпращане в лагера на смъртта Треблинка на 11 март 1943 г. гръцки и югославски евреи от тогавашните тъй наречени новобългарски земи Тракия и Македония. След войната и двамата живеят в Западна Германия. Адолф Бекерле е един от основателите на Националсоциалистическата партия, СА обергрупенфюрер, бивш полицейски президент във Франкфурт на Майн. Шейсет и четиригодишен, Бекерле работи понастоящем като дипломиран стопановед в промишлеността, а фон Хаан до неотдавна е бил главен правилствен съветник във ведомствата за военно снабдяване в Кобленц. Обвиняемите са оставени на свобода под гаранция. Датата на процеса още не е определена.

Възможно е, когато тия редове бъдат публикувани, датата на процеса да е вече определена и дори процесът да се е състоял.* Тогава ще узнаем повече за Бекерле, ще знаем и размера на неговата присъда. Още сега обаче ние разполагаме с достатъчно документи и факти, които доказват неговото близко и активно участие в депортирането на македонските и тракийските евреи, както и усилията, които положи, за да изпрати на смърт и евреите от България. По-долу ние ще се запознаем с някои от тези факти. Чудовищното е, че както Данекер, така и Бекерле и фон Хаан са свободни (поне

* До м. април процесът все още не е насрочен.

Адолф Бекерле
в София

до момента на отпечатването на тази книга). Разликата се състои само в характера на тази свобода: Данекер се крие, а останалите двама работят в промишлеността и военното ведомство — уважавани граждани на западногерманската държава... Коментарите са напълно излишни.

Но да се върнем към януари 1943 г. Веднага след пристигането си в София Данекер дава решителен гласък на затлечения еврейски въпрос и заедно с Бекерле и Хофман развива действително неуморна дейност сред управляващите. За кратко време се редуват срещи Бекерле—царя, Бекерле—Филов, Бекерле—Габровски; срещи Данекер—Белев, Данекер—полицията... Унгарският историк Йено Левай в своята книга за дейността на Айхман твърди, че при своите непрекъснати обиколки из окупирана Европа есесовецът бил посетил и България. Данни за това нямаме, но ако се съди по бързия резултат, постигнат от Данекер през тия дни, възможно е Айхман наистина да е бил и в София. Но че той е следил отблизо всичко, каквото е ставало в страната, доказва оживената преписка, която води с Бекерле и Данекер (директно или посредством Външното м-во на Райха). Ето някои бисери от тази кореспонденция, която дава не само представа за тогавашната атмосфера,

но и твърде точно характеризира някои черти на хитлеристите и на техните български агенти:

Адолф Бекерле до германското външно министерство:

„Днес министър-председателят Филов ми заговори по еврейския въпрос, като по принцип поздравя възможността да евакуира евреите на Изток, но отново насочи вниманието ми на това, че от една част от мъжете-евреи като работна сила за строежи засега не може да се лиши. Той поздравява също така с благодарност идването тук на един германски съветник, който да помогне при провеждането на съответните мерки за евакуация (...). Значи съществува възможност евакуацията да обгърне болшинството от българските евреи, с изключение на някои мъже-евреи, които ще трябва да останат тук за известно време за работни цели.“

Германското външно министерство до Адолф Бекерле:

„С оглед на оставащото в България имущество на изселващите се евреи и на високите разходи, които ще поеме Райхът, предлага се едно участие на България в разноските. Като изходна точка може да се приеме сумата от 250 марки на човек.“

М-во на външните работи и изповеданията на България до Германското външно министерство:

„Българското правителство по принцип е съгласно да плати една обща сума за изселилите се, но то е на мнение, че исканата такса от 250 райхс-марки на лице е извънредно висока.“

Германското външно министерство до Адолф Бекерле:

„Колкото до рекламирания размер на сумата за разноските, трябва да се отбележи, че той е пресметнат както съобразно размера на разноските по транспорта, прехраната, лагерите и пр., така и с оглед предполагаемата печалба, която ще се

S. H. A. v. Nr. 256
 aus 14/10 1941 Über abgesandt 7

Akt. Z. D. 132 v. 1941

Genod berichten

- 1. Nur ~~Handgebräuf~~
- 2. Nur ~~Handgebräuf~~
- 3. ~~Handgebräuf~~ in besonderen Fällen gebilligt
- 4. Telegramme, die an ~~Handgebräuf~~ gehen sollen

Nº 155 ERN DE SIFIA 16/10 0105 ST *

(mit 3.-Stellen)

Bank, oder

Telegramm ~~(Nicht geht Ch. K. Offen / Z. Land. B. K.)~~

Diplomgenma
Quintogenma

- Geh. Herrn für ~~Handgebräuf~~
- Geh. ~~Handgebräuf~~
- Geh. ~~Handgebräuf~~
- Geh. ~~Handgebräuf~~

Nicht Zutreffendes durch Abbrechen

Referent: Handgebräuf
Handgebräuf

Betrifft:

Unter Bezugnahme auf hiermit die Besprechung bitte ich, an Bulgarische Regierung herzutreten, um mit ihr die Frage eines Abtransportes der nach den neuen bulgarischen Verordnungen umsiedelnden Juden nach dem Osten zu erörtern. Wir seien bereit, diese Juden zu übernehmen. Bevorstehender Abtransport aus Rumänien bietet technische Möglichkeit einer Verbindung der Aktionen.

Annahme für 12

Hierzu kommt nach Mitteilung des NKWD in Preßburg tätige Berater Wislowsky in Frage.

Handgebräuf
Handgebräuf
 Nr. 1 Bitte um Handgebräuf

Im Interesse einer verantwortlichen Klärung wird vorgeschlagen, alle aussiedelnden Juden analog unserer 11. Verordnung auszubürgern. Im Hinblick auf das in Bulgarien anfallende Verdrängen ausgebildeter Juden und die dem Reich erwachsenden hohen Kosten, wird Zahlung eines persönlichen Kostenanteils vorgeschlagen; als Ausgangspunkt kann der Betrag von RM 250.— genommen werden. Je nach Aufnahme des Vorschlags bitte ich anderen zu sagen, daß wir bereit sind, einen unserer im Ausland tätigen Berater für Judenfragen für die Durchführung der Maßnahmen zur Verfügung zu stellen.

Drahtbericht erbeten.

L u t t e r.

падне на българското правителство от присвояването на имуществата на изселените евреи... Като крайна ниска граница може да се определи сумата от 100 райхсмарки на лице.“

Айхман до Германското външно министерство:

„На въпроса за плащането на определена сума за изселването на евреите от България аз не придавам никакво решително значение.“

Адолф Бекерле до Германското външно министерство:

„Министърът на вътрешните работи Габровски в разговор с мен засега еврейския въпрос. Той заяви, че смята за погрешно, ако въпросът се разисква публично. Той е повече за дела. Не е важно да се говори по еврейския въпрос, важно е да се действа. ОБЩЕСТВЕНОСТТА НЕ РАЗБИРА ИСТИНСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ЕВРЕЙСКИЯ ВЪПРОС. ДО МАЛКОТО БОГАТИ ЕВРЕИ В БЪЛГАРИЯ ИМА МНОГО БЕДНИ, КОИТО СЕ ТРУДЯТ КАТО РАБОТНИЦИ И ЗАНАЯТЧИИ. ЧАСТИЧНО ИЗРАСНАЛ С ГЪРЦИ, АРМЕНЦИ, ГУРЦИ И ЦИГАНИ, ОБИКНОВЕНИЯТ БЪЛГАРИН НЕ РАЗБИРА СМИСЪЛА НА БОРБАТА ПРОТИВ ЕВРЕИТЕ ОЩЕ ПОВЕЧЕ, ЧЕ ЕСТЕСТВЕНО И РАСОВИЯТ ПРОБЛЕМ НЕ МУ Е БЛИЗЪК. ВЪПРЕКИ ТОВА АЗ СЪМ НА ГЛЕДИЩЕТО, ЧЕ ТРЯБВА ДА СЕ СЪОБРАЗИМ С ЖЕЛАНИЕТО НА МИНИСТЪРА НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ...“ (курсив на авт.)

Подобна оценка на Бекерле ние вече срещнахме в предните глави. Нека отдадем заслуженото на бившия пълномощен министър и признаем, че не му липсва политическа проницаелност. Толкова по-голяма е неговата вина — въпреки всичко той ще продължи натиска върху българското правителство.

И накрая:

Теодор Данекер до Айхман (след телефонен разговор):

„Белев е на мнение, че ще трябва да се работи много предпазливо, за да не се присъединят мъ-

жете-евреи към комунистическите отреди. Поради това Белев предлага незабавно да бъдат свикани всички евреи-мъже между 17 и 47 години от старите предели на България, преди всичко от София, в трудовите групи и да бъдат подслонени в лагери... Може да се приеме, че събирането на евреите в лагери и отправните гари ще трае 4—6 седмици. Щом се установят точните числа и отправните гари, ще сключа споразумение.“

Ето че времето за сключването на такова споразумение е настъпило. Предложението на Белев за прибирането на евреите-мъже в трудови групи е осъществено: под сигурна охрана в лагерите работят 14 хиляди души. Опасността да с присъединят към партизанските отреди изглежда по-малка. В градовете са останали старци, жени и деца. Всичко е готово за новата решителна стъпка. Тя не закъснява. На 16 февруари 1943 г. Адолф Бекерле предава телеграфически на Германското външно министерство и на Айхман:

„Министър-председателят ми съобщи днес, че Министерският съвет засега е одобрил изселването на 20 000 евреи от освободените области, докато евреите от София и старите предели остават мобилизирани в трудовите групи (...) Хауптцурмфюрер Данекер е влязъл напълно в действие, така че скорошният успех изглежда, че ще бъде осигурен. Аз бих бил благодарен, ако и оттам се направи всичко, за да може да се спази срокът за изселването — края на март.“

Може да се очаква, че на процеса във Франкфурт на Майн Адолф Бекерле, подобно на всички останали нацистки военнопръстълници, попаднали пред съда, ще защитава тезата, че той не е знаел нищо, че е бил обикновен, незначителен чиновник без права, че всичко се е вършило над главата му от неговите началници и българските управници — сега вече мъртви, — че той едва ли не се е стремил да помогне на нещастните евреи, на които е съчувствувал... Горните няколко писма, подбрани измежду десетина други от същия характер, са напълно достатъчни, за да сринат тази позиция. Впрочем по-нататък ще видим още много документи, носещи подписа на Бекерле.

ЕДИН ДОГОВОР ЗА ПРОДАЖБА НА ХОРА

И като заключение на всичко, на 22 февруари в Комисарството по еврейските въпроси, при строго дискретна обстановка, в отсъствието на всякакви странични лица, се подписа следното

СПОРАЗУМЕНИЕ

„1. След потвърждаване чрез Министерския съвет от новите български земи Тракия и Македония ще се готвят 20 000 евреи — без разлика — за изселване.*

Германският Райх е готов да приеме тези евреи в източните си области.

2. Изходните гари, числата и броят на влаковете се установяват както следва (...)

* Подчертаното с фина линия е зачеркнато с мастило в оригинала.

5. Въпросът за охраната на транспортите ще се реши още. Евентуално една германска охранителна команда ще приеме транспортите вече в изходната гара.

6. Размерът на едно платимо от страна на България обезщетение, което ще се изчисли според изселващите се глави, ще се реши със специално споразумение. Своевременното прокарване на транспортите с това не ще се засяга.

Разноските по транспорта от изходната гара до местоназначението са в тежест на България.

7. Българските държавни железници и Германските държавни железници ще се споразумеят пряко по разписанието на влаковете, както и даването на разположение транспортните средства.

8. В никой случай Българското правителство няма да иска връщането на изселени евреи.

9. Настоящото споразумение ще се изготви в по два екземпляра на български и немски език, като всеки от тия екземпляри важи като оригинал.
ст. София, 22 февруари 1943 год.

Александър Белез
Теодор Данекер“

След като установите, че текстът е буквален и лош превод от немския оригинал, обърнете внимание на подчеркнатия с мастило текст „от новите български земи Тракия и Македония.“ С това леко и на пръв поглед невинно задраскване, направено, (ако се съди по зеленото мастило) от Ал. Белев, договорот разширява своята сила и върху старите предели на страната, тъй като в Тракия и Македония живеят само към 12 хиляди евреи.

В изпълнение на споразумението Комисарството по еврейските въпроси и Теодор Данекер изготвят обширен план, който предвижда изселването на „всички евреи от Тракия и Македония и на известен брой от старите предели“ да завърши до края на май. С точност до минутата са предвидени всички камиони и влакове, които ще откарат изселниците до гарите и междинните лагери, всички параходи и шлепове, които ще ги поемат от Лом за Австрия, и оттам за Полша...

СПОРАЗУМЕНИЕ

по изселването на най-първо 20.000 еврей ~~от~~
~~новите български земи Тракия и Македония~~ в
германските източни области,

п о с т и г н а т о м е ж д у

Българския Комисаръ по еврейскитѣ въпроси, г-нъ
Александър Б ъ л е в ъ , отъ една страна, и
Германския пълномощникъ, капитанъ отъ задните
отряди /СС-Хауптдурмфюреръ/ Теодоръ Д а н е к е р ъ
отъ друга страна.

1/ Следъ потвърждаването чрезъ Министерския съветъ,
~~за новите български земи Тракия и Македония~~ ще се
готвятъ 20.000 еврей - безъ разлика на възрастта
и пола - за изселване.

8/ Въ никакъ случай Българското правителство нѣма да
иска връщането на изселени еврей.

9/ Настоящото споразумение ще се изготви въ по два екзем-
пляра на български и нѣмски езикъ, като всѣки отъ тѣхъ
екземпляра важи като оригиналъ.

ст. София, 22 февруарий 1943 год.

A. Bay
J. Danek

И в първите дни на март в Драма, Серес, Дедеагач, Ксанти, Гюмюрджина, Скопие, Битоля, Пирот и др. пристигат пълномощници на комисарството със задача бързо и безшумно да приберат хората и ги натоварят в транспортите. Между тях са д-р Иван Попов, Борис Инджев, Славчо Попов, Ярослав Калицин, Христо Василев, Славчо Хаджийонов, Виктор Алтънов, Илия Добревски и други. Белев е също там, за да упражни контрол. Имайки вече опит от битката за ЗЗН и страхувайки се от масова съпротива, организаторите на изселването извършват цялата подготовка в пълна тайна. Никой друг не знае за предстоящата депортация, никой, дори Народното събрание, дори иначе добре осведомените чужди разузнавателни централи. Не знае и Партията. Изселването се извършва внезапно, бързо, брутално, съвсем изненадващо, по сред нощ, и само това обстоятелство обяснява стъписването, обзело нашата общественост след първите съобщения. Няма време нито за организирането на ефикасна съпротива, нито за оказването на помощ, толкова повече, че влиянието на БКП не се простира в тия новоокупирани райони. Малко по-късно нелегалният „Работническо дело“ ще пише:

„Злодейте действуват вече.

На 3 март 1943 г., денят на освобождението на България, тогава, когато още не бяха свити знамената, в нея нощ биде извършено едно нечувано престъпление... Като общо правило е била проведена обща блокада в по-големите градове с компактно еврейско население. Посред нощ до ранна сутрин полицейски и браннически групи са обикаляли еврейските къщи и са предупреждавали да се приготвят по 30 кг багаж за път в неизвестно направление в разстояние на два часа, а някъде само за 15 минути. Сред писъци и детски плач към сутринта са били прибрани в складовете без изключение всички, като не са били пощадени дори и най-тежко болните на легло... След престой от два дни беломорските евреи са били чатоварени в открити вагони на теснолинейката, прекарвайки нощта на път сред студ и вятър.

Лом. Натоварване на депортираните в шлепове

Трябва да се отбележи, че местното население навсякъде е изразявало и изразява още по един най-спонтанен начин чувствата си на дълбоко възмущение и погнуса от страшните издевателства и масово се е притичвало на помощ с дрехи, храна и цигари, въпреки заплахите от арести, глоби и концлагери. Не липсват случаи на човешко отношение и състрадание от страна на офицери и войници от българската армия (...). Гладът, жаждата и страданията докарали в ломското пристанище сенки вместо хора. При вида им цялото ломско гражданство се вдигнало като едно цяло на крак, бурята от негодувание и възмущение пробила издигнатите изкуствено бариери от забрани и заплахи и то успяло да помогне с топла храна и дрехи, и отчасти да облекчи страданията им...

Към лагера на смъртта „Треблинка“

Така беше изпратена на смърт първата партида от събраните евреи . . .“

(„Работническо дело“, бр. 5, април 1943 г.)

Депортацията започва в първите дни на март и към 20 същия месец 11 300 души вече пътуват по Дунава към Виена и оттам — към лагера на смъртта Треблинка. Ще се върнат само единици . . .

. . . Спомням си ония дни и нощи, когато край лагера ни недалеч от река Струма бавно се изнизваха вагончетата на дековилката. Хората седяха притиснати едни до други, покрити с черги и одеяла. Децата безсилно хлипаха и искаха вода и хляб, ние подхвърляхме нашите манерки и сухарени торби, а конвоиращите немци стреляха . . .

Вечерта след преминаването на първите транспорти началникът на лагера събра всички ни на плаца пред бараките, размахна пистолет и заплаши, че ще застреля всеки, който се отклони към железопътната линия, за-

Лагерник. Рис. 1943 г.

Пред Народния съд, 1945 г.

щото „няма да допусна болшевишки саботаж и защото Негово величество царят иска от нас само труд и труд, и защото разни саботьори ви подкокоросват, че тия дето минават с влаковете ги изпращали в Полша. Това е болшевишка лъжа, за да се подкопае дисциплината!“ И за да ни успокои напълно, той избута напред лагерник-доносчик, който в своето слово ни увери, че „нашите братя от Беломорието са изпратени недалеч от тук, където ще отглеждат зеленчуци“. Отговорът беше незабавното бягство на десетина човека, които се присъединиха към партизански отреди или минаха в нелегалност . . .

Трагичните перипетии на изселените 11 300 човека са известни. За тях е писано много. Народният съд след 9 септември 1944 г. разкри всичко и наказва убийците. Филов, Габровски, министри, депутати, Белев и много други, върху чиито съвести лежаха не само тия престъпления, но и убийствата на десетки хиляди ан-

тифашистки борци, платиха с живота си. Различни помалки присъди получиха по-второстепенните престъпници — агенти на Комисарството по еврейските въпроси. Най-главният виновник — Борис III — го нямаше на подсъдимата скамейка. Смъртта го бе вече отстранила от историческата сцена. Останаха обаче Теодор Данекер, Адолф Бекерле. Фриц фон Хаан...

В ОННЯ ДНИ

Четиресет и осем часа след изпращането на първата партида изселници от Беломорието и Македония властта, смятайки, че главната трудност е вече преодолена, пристъпва към осъществяването на втората фаза на споразумението — депортирането на останалите 8 хиляди евреи от територията на България. Кампоните, влаковете, временните лагери и шлеповете са вече готови...

Ударът се нанася на 9 март.

9 март, но... 1943 година! Изтекъл е само месец

от края на Сталинградската битка, която пречупи гръбнака на германската военна мощ. Над Берлин и София още не са утихнали траурните маршове, изпети в памет на 330-хилядната армия, унищожена между Волга и Дон. В цяла Европа под краката на окупаторите тласък на съпротивителните движения и вдъхва вяра в неизбежния разгром на фашизма. В Югославия и Франция, в Полша и Украйна партизанското движение взема такива размери, че нацистите са принудени да хвърлят срещу него елитни дивизии.

България не остава настрана от общия подем. Взетият през първите дни от Комунистическата партия курс към въоръжена борба, след Сталинградската битка добива още по-голям размах. Въпреки бесилките и разстрелите, въпреки непрестанните блокади на градове и села и опожаряването на партизански и яташки домове, няма кът в страната, където да не действуват въстанически части и бойни групи. Има един интересен документ, който е по-красноречив от всички наши статистики, защото е на гестапо: диаграма на въоръжените нападения над хитлеристки и фашистки военни обекти през този период. За няколко месеца броят им скача от 12 на 280! Тия цифри обхващат партизанските удари из цялата страна, включително нападенията над еврейски трудови лагери в Лъвеч, Ихтиман, Дупница и другаде, където биват наказани лагерни надзиратели и освободени желяещите да бягат или се присъединят към отредите. Те обхващат и смелите акции на бойните групи в градовете и особено в София, където имат особен ефект, защото бият по върховете.

Да си припомним, че тъкмо през тия няколко седмици от справедливата ръка на народните отмъстителите падат палачи като генерал Луков — един от ръководителите на фашистките младежки организации и доверено лице на хитлеристите, може би бъдещ министър-председател; полковник Пантев — онзи директор на полицията, чийто подпис срещнахме в толкова много документи; Сотир Янев — фашистки депутат и гестаповец; Кутуза — провокатор, успял да проникне в редовете на Комунистическата партия и предизвикал

След партизанско нападение

провали, и много' други полицейски агенти, шпиони и гестаповци.

Нека дебело, много дебело подчертая Сталинградската битка и въоръжената антифашистка борба, защото те именно създават благоприятната обстановка за последвалите събития. През тия дни много честни, но нерешителни хора преодоляват колебанията си и се нареждат в редиците на борците. Управляващите пък са уплашени и объркани. Министри и депутати не смеят да се движат по улиците и монтират пред вратите и прозорците на своите жилища специални бронирани капаци. Те изискват допълнителна полицейска охрана и бягат към вилите си в Чамкория... Всеизвестно е, че дори Министерският съвет отива да заседава извън София...

През тия дни неувереността и разложението проникват сред най-висшите среди на управляващите, чак

в двореца, до кабинета на царя. Не случайно сам Богдан Филев откровено отбелязва в дневника си (23 март 1943 г.):

„Сутринта бях при царя във връзка с неговото заминаване (при Хитлер — бел авт.). На царя този път не му се ходи, отива без сърце, счита в края на краищата германската кауза вече за пропаднала. Помъчих се да го окуража, като му изтъкнах големите още възможности на Германия и че ако нейното положение не е добро, не е по-добро положението и на нейните противници, между които съществуват големи разногласия.“

Въпреки това обаче царят ще ходи при Хитлер, пред когото ще поеме нови задължения, но и те няма да доведат до никъде, защото срещу монарха стои народът, който ще осуети неговите планове.

В редиците на народните борци — от първите дни на битката, до последния час на въстанието на 9 септември 1944 г. — неизменно крачеха и евреите.

III. Евреите в революционните борби на българския народ

Един от характерните белези на дружбата, съществувала през вековете между българи и евреи, е участието на евреите в борбите на българския народ за национална независимост и социално освобождение. Няма да се връщам много назад в историята, ще припомня само всеизвестен факт от биографията на Васил Левски: в своята дългогодишна подмолна дейност срещу турските поробители великият революционер е намирал убежище, съдействие и материална подкрепа у мнозина евреи. Няма да се спирам и на последвалите войни — Сръбско-българската, Балканската, Междусъюзническата, Първата световна — в тях евреите са се били наравно с всички останали граждани, мобилизирани за справедливи или несправедливи каузи, и редом с всички останали са били убивани, ранявани, пленявани. Ще цитирам няколко красноречиви цифри: през 1885 г. за Сръбско-българската война, последвала съединението на България, малкият град Видин с 1000 души еврейско население дава за фронта 200 доброволци; образуват се два еврейски легиона, от които само русенко-варненският наброява 500 човека; 40 еврейски девойки постъпват доброволно като милосърдни сестри... И още нещо — през време на войните нито един еврейин не е бил осъждан за измяна, бягство или предателство.

В по-новата ни история, извън войните, там, където няма мобилизация, където борбата е израз на съзна-

Партизанска колона. Литография, 1962 г.

телно, индивидуално решение, продиктувано от определени идейни позиции, участието на евреите е съвсем ясно профилирано, то се очертава като непрекъснато течение в общия бурен поток на народните движения и неудържимо расте, за да стигне своя апогей през годините на Втората световна война.

В никакъв случай ние не можем да отделим това явление от събитията, които доведоха до март и май 1943 г. Обратно, без него нещата едва ли биха добили онази мащабност и острота, които днес така ни удивляват.

Тази активност на българските евреи има двойко значение. От една страна, тя допринесе за обезкръвяването на поробителя, за неговото премахване. От друга страна, тя извънредно много способствуваше за повдигане престижа на евреите дори в очите на хора, които не питаеха особени симпатии към тях и които в решителните моменти се обявиха в тяхна защита. Тя категорично опроверга легендата за „страхливия евреин“, доказва по безпорен начин, че евреинът умее не само да се защитава, но и да се бие така добре, както и всеки друг, когато се касае до идеали, за които заслужава да се мре.

Причините на тази борбеност са много и различни. Ще спомена само няколко: наличието на силно патриотично чувство, нормално за хора, живеещи столетия и столетия в една страна; липсата на комплекси за малочисленост, резултат от отсъствието на антисемитизъм; социалния състав на еврейското население, формирано предимно от работници, занаятчии, служители и дребни търговци, при съвсем малочислена едра буржоазия; примера на обкръжаващата действителност, достатъчно богата с революционни битки. Към това трябва да се добави факторът „градски елемент“, който в миналото беше равнозначен на „буден елемент“. Еврейската беднота, еврейският пролетариат и голяма част от еврейската интелигенция вървяха рамо до рамо с българския пролетариат и прогресивна интелигенция и често напълно се сливаха с тях, дори в дни на най-силно дясно ционистическо влияние, което обективно подкопаваше това единство.

Арест. Рис. 42 г.

Участието на евреите в революционните и антифашистки движения във всички случаи е далеч по-голямо от участието на всички други, неколkokратно по-много-числени малцинства. То се извисява до забележителни върхове, до герои, чиито имена днес стоят в наръчните по история. Ще се спра накратко на няколко само момента от съдбоносните за България години след Октомврийската революция до 9 септември 1944 г.

Впрочем трябва да хвърлим поглед и по-назад, към ония първи стъпки на работническото движение в страната, за да споменем имената на първите пионери-евреи, които като верни последователи на Димитър Благоев, Георги Кирков, Георги Димитров и заедно с тях прокарваха основните мъчителни бразди на социализма. Делегат на VII конгрес на БРСДП през 1900 г. е Бохор Басан от Ямбол. Делегат на конгреса във Варна — д-р Наим Исаков. Общински съветник — представител на социалистите в Пловдив през 1909 г. заедно с Васил Коларов е Сасон Гарти. На 1 май 1904 г. на работнически митинг в София след Георги Бакалов говори Матю Кербел. И още известни социалистически дейци: Хаим Пизанти, Аврам Яков, Аврам Сабетаев, Ашер Бенароя . . .

После пламва Октомврийската революция. Като бойци в Червената армия наравно с много българи участвуват Жак Вradжали, съпрузите Голдщайн и др., а корабът с храни, изпратен от България за гладуващите в Русия, се придружава от Аврам Яков от Бургас и Жак Казак от Варна.

В първото антифашистко въстание от септември 1923 г., което струва на народа 30 хиляди жертви, евреите-комунисти се включват с всичките си сили и заедно с другите дават своята кървава дан. Моис Коен, Сами Коен, Моисей Лазаров, Соломон Молхо, талантливият журналист Йосиф Хербст, Хенрих Хершкович и много други падат в битките или изчезват по-късно през страшните нощи на белия терор, или пък като Марко Фридман биват публично екзекутирани. А историческото заседание на Централния комитет на БКП, на което бива решено да се пристъпи към въоръжено въстание за установяване на работническо-селска власт,

се провежда в химическата лаборатория „Лабор“ на Настя Исакова, съпруга на д-р Наим Исаков, един от ръководителите на Партията, известно време секретар на Централния комитет, крупна фигура в международното работническо движение, секретар на Организацията за подпомагане на революционерите.

Не останаха чужди българските евреи и на Испанската гражданска война — тази най-ярка проява на антифашистката съпротива и на международната солидарност през ония години. В редовете на интернационалните бригади рамо до рамо с българските си събратя се биха Рубен Аврамов, Исак Мошев, д-р Янко Канети, Роберт Меламед, Сами Асса, Цезар Ково и др., а от тази фаланга не се върнаха Леон Анави, Жак Ашер, Виктор Меворах.

Настъпи септември 1939 г.: хитлеристките войски преминаха границите на Полша. Дойде март 1941 г. — те навлязоха в България. Три месеца по-късно те нахлуха и в Съветския съюз. Борбата срещу фашизма стана въпрос на живот и смърт, условие № 1 за завоюване на националната независимост и за откриване пътя към окончателното освобождение от всякакви господари. Сигналът за въоръжената съпротива даде Комунистическата партия. Битката продължи три години и завърши с победата на 9 септември. Тия три години бележат и връхната точка на революционната дейност на евреите в България.

Нека веднага посоча основните цифри, които очертават размерите на тази дейност:

Партизани — 260 души. От тях — убити 125.

Политически затворници: 460, осъдени на смърт — 29, останалите — на около 4700 години затвор. Екзекутирани 17.

Концлагеристи: над 1000 (извън 14 000 в трудовите лагери), загинали — 12.

Борбата и дейността на евреите-антифашисти през тия години бе разнообразна, както бе разнообразен и техният живот тогава. Бидейки пръснати из цялата страна, интернирани, свикани в трудови лагери, съпротивата им взе най-различни форми.

Преди всичко организирани в многобройни партийни, ремсови и отечественофронтовски групи, те изпълняваха наравно с останалите антифашисти всички задачи, които им се възлагаха: агитационна дейност, пасивен и активен саботаж по местата на работа, разпространяване на нелегални материали, събиране на средства за политзатворниците и концлагеристите и въоръжаване с оглед на непосредствено участие в партизанската борба. Разбира се, полицията нанасяше своите удари и през 1942 г., когато започнаха провалите на тия „конспирации“, в затвора влязоха и много евреи. Така само през лятото на тази година бяха арестувани в София над 130 души, които получиха присъди над 1300 години строг тъмничен затвор.

Евреите-мъже, които бяха изпратени в трудовите лагери, извънредно активно подкрепиха партизанските отреди, действащи в околните райони. Събираха се и изпращаха храни, дрехи, лекарства, пари и пр. Цялата Трета въстаническа зона край Средногорието получаваше продоволствие от трудовите групи. Лагерите край река Струма — от Кресненското дефиле до гръцката граница — изпратиха на партизаните и нелегалните дрехи, продукти и пари за над 500 000 лева. Като тогавашен член на партийното ръководство на лагерите аз добре си спомням с каква готовност всички лагерници отделяха от мизерните си пари и дрехи, когато узнаваха за какво ги искаме. В същото време трудовите групи бяха и добър резервоар за бойци за партизанските отреди. Няма лагер откъдето да не са бягали хора към Балкана. Партизанският отред, в който бях аз, се образува между другото и от трима избягали от трудовите групи край Хасково, а през лятото на 1944 г. бяхме готови да приемем още много други. Изпревариха ни събитията... Полицията знаеше за тази лагерна активност и често посягаше към групите, за да изпрати оттам в затворите проявени комунисти и антифашисти.

Изселени в провинцията, хилядите софийски евреи не бездействаха. Те се свързваха с местните съпротивителни организации, сами образуваха такива. Полицията дебнеше и в резултат — само през 1944 г. бяха арестувани в Чирпан 44 евреи-младежи, в Пловдив —

Леон Таджер
(Бен Давид)

Емил
Шекерджийски

Виолета
Якова

Бенямин
Дубавицки

над 50, в Кюстендил — 28 и пр. Излишно е, струва ми се, да подчертавам, че всички те биваха задържани не като евреи, а като антифашисти, осмелили се да се опълчат срещу нацизма и монархията.

Участието на евреите в партизанското движение е забележително голямо. Процентно то не отстъпва на всички останали. Мнозина евреи заемаха отговорни длъжности в партизанските единици. Така например Емил Шекерджийски (убит) бе политически комисар на Кюстендилската зона, Марко Бехар — политкомисар на батальона „Георги Димитров“, Шимон Ниньо — политкомисар в отряда „Чавдар“, Давид Елазар — политкомисар на „Шопския отряд“, Алберт Ваена (убит) — политкомисар в отряда „Васил Левски“, Йосиф Бенбасат (убит) — помощник-командир в отряда „Чавдар“, Исак Пардо — политкомисар в отряда „Ангел Кънчев“ и пр. Много от живите и умрелите оставиха зад себе си легенди и народът в селата и градовете, където те действуваха, пази скъп спомен за тях.

Най-смелите и най-енергичните измежду младите евреи бяха привлечени в бойните групи — този ударен юмрук на антифашистката съпротива, — които извършиха бляскави по своя героизъм подвизи. От техните удари падаха гестаповци, предатели, резиденти на хитлеристкия шпионаж, военни, политически дейци. В прочутите софийски бойни групи на Славчо Радомирски, които в продължение на месеци парализираха дейността на правителството, бяха Виолета Якова, Менахем Папо и други евреи. Някои от тях паднаха в боевете или бяха екзекутирани в затворите.

Трудно е да се гради иерархична стълбица от падналите в битките за свобода. Всеки от тях е дал живота си. Има обаче няколко имена, които по-силно блестят сред съзвездието на безсмъртните, няколко имена на герои, чиито подвизи са се извисили до гребена на легендата: Леон Таджер, Емил Шекерджийски, Виолета Якова, Бепямин Дубавицки.

Леон Таджер — Бен Давид. Този скромен работник-комунист няколко дни само след нападението на германските войски над Съветския съюз, решавайки, че родината на социализма е в опасност, бяга от лагера,

където е затворен, и без ничие нареждане, без да дочака решението на партийното ръководство, заминава за пристанищния град Русе и там вдига във въздуха жизнено важни за немците бензинови резервоари. След жестока схватка с германската охрана, при което убива един войник, Леон Таджер е заловен и изправен пред военен съд. Ето какво между другото заявява той в отговор на обвинителния акт:

„Прокурорът умишлено премълчава обстоятелството, че се наричам не евреин, а български евреин, т. е. българин по съзнание, макар и роден от родители български евреи; че съм бил изгонен от английските колониални власти в Палестина като съчувственик на борещия се за национално освобождение под английски и ционистически гнет палестински народ (...) Дължа да заявя, че съвсем не считам войната загубена за Съветския съюз, както предполага прокурорът, а напротив — смятам, че СССР далеч не е военно сломен и че неговата победа ще ни спаси от настоящата окупация и от неминуемото утрешно политическо, стопанско поробване, така както на времето Русия спаси България от турското иго.

Смятам съюзяването с германските империалисти за най-голямото провинение на династията към жизнените интереси на българския народ.

Докато има експлоатация, експлоатирани и експлоататори, ще има войни. Смърт на експлоатацията на човек от човек! Този, който падне в бой за свобода, той не умира!“

На 17 ноември 1941 г. шуменският военнополови съд издаде смъртна присъда. На 14 декември Леон Таджер — Бен Давид, първият антифашистки саботажник в страната, бе обесен.

Емил Шекерджийски. Талантлив публицист и журналист, сътрудник на „Студентско знаме“, на прогресивните издания „РЛФ“, „Кормило“, „Брод“, „Литературни новини“ и др., редактор на „Жар“, „Еврейски вестн“, а по-късно заедно с поета Никола Вапцаров ре-

дактор на „Литературен критик“; автор на сборник студии за Васил Левски и на онзи прочут през ония години доклад „Как да се държим пред полицията“, който тъй много помогна на попаднали в лапите на фашистката инквизиция младежи. Организатор от голям мащаб, масовник, студентски деятел, сътрудник и член на агитпропа на Централния комитет на РМС, политически комисар на кюстендилския партизански отред „Димитър Каляшки“, който той в течение на само един месец прави образцов и успява да запази невредим въпреки непрекъснатите блокади и жандармерийски акции... За неговата смърт очевидци разказват следното:

„На 3 август 1944 г. Емил заедно с другарите си Стоян Лудев и Стоян Стоименов са обградени от частта на един майор-фашист в местността Черенец, Кюстендилско. Те разполагат само с четири пистолета и три бомби. Мините и бомбите трещят около тях в храстите. Емил и другарите му приемат неравния бой. Патроните са на привършване, обръчът се затяга. Един от другарите ляга върху възпламенената бомба, за да не падне жив в ръцете на фашистите. Емил хладнокръвно сам връща на врага последователно деветте хвърлени срещу него бомби. Последната го ранява. Той е облян в кръв и постепенно отмалява. Вади бележника си и със собствената си кръв написва: „Смърт на фашизма — свобода на народа!“ Десетата бомба е в краката му. Той я поема, за да я върне обратно на врага, но силите му са изчерпани. И тя слага край на живота му.“

Виолета Якова. Малката скромна шивачка, израснала в РМС като съзнателен и просветен комунист, за да стигне през 1942 г. до редиците на софийските бойни групи. Първата акция, в която взима участие, е подпалването на 18 копи сено, предназначено за германците. Втората — унищожаването на хиляди кожуси, приготвени през мразовитата зима на 1942 г. за немците на Източния фронт. Третата — езекутирането на агент-провокаatora Кутуза. А по-нататък следват опера-

ции от национален мащаб, които разтърсват управляващата шайка: ликвидирането на бившия директор на полицията полковник Пантев, на генерал Луков и на други фашистки агенти. Преследвана от полицията, тя преминава в партизанския отред „Чавдар“, сетне в Трънския отред в Сърбия и накрая в Радомирско.

Тук Виолета застава начело на районната ремсова организация и за няколко седмици привлича в отряда 80 младежи! За нейната организаторска дейност, за начините ѝ да се промъква в обкръжените и блокирани селища, да прониква в самата бърлога на врага, за да унищожи предателя, се носят легенди.

„На 17 юни 1944 г. край село Кондофрей, след престрелка с полицията, тя бива заловена. Въпреки инквизициите, тя не издава никого. През време на мъченията тя успява да побегне гола от участъка. Гонена около 500 метра, тя бива улучена от куршум и отново заловена. На другата сутрин умира от раните си, без да продума.“

(Генерал Славчо Радомирски).

И — Бенямин Дубавицки, за когото се знае твърде малко, може би защото неговата дейност е покрита с булото на секрета и защото нито той разказа нещо на полицията по време на денонощните разпити, нито пък полицията можа да узнае нещо повече за него освен факта, че е съветски разузнавач и че е бил във връзка с генерал Заимов, задържан малко по-рано. В дирекцията на полицията Дубавицки изпитва най-страшните мъки, които е способна да измисли фантазията на фашистките инквизитори. Четиридесет и пет дни той е бит, горян, държан гладен и жаден. Цели 45 дни след това той е държан в чувал без възможност да прави и най-малкото движение. Разпитват го не само български полицаи, но и опитни агенти на гестапо, извикани от Берлин. Беню мълчи. На 30 август 1942 г. Бенямин Дубавицки е екзекутиран. Няколко часа преди това той отправя до свои близки писма, в които днес четем следните редове:

„Аз не съжалявам и не искам състрадание от никого. Радвам се, че умирам като войник на поста си. Уверен съм в победата на пролетариата и знам, че ще бъде отмъстено както за мен, така и за всички скъпи жертви, които нашето движение даде... Знайте, че умирам с усмивка на уста, уверен в близкото тържество на истината.“

И Бен Давид, и Емил, и Виолета, и Беню, и другите бяха бойци на народа. Те паднаха като герои заедно с всички останали — евреи и неевреи — в името на свободата.

1943 — ВТОРАТА СХВАТКА ПРОДЪЛЖАВА

ДЕВЕТИ МАРТ — ОТ КЮСТЕНДИЛ ДО НАРОДНОТО
СЪБРАНИЕ

В изпълнение на споразумението денят 9 март е определен от Теодор Данекер и Александър Белев за начало на депортацията на първата партида евреи от „старите предели“ на България, или по-точно на 8700 човека (разликата между договорените 20 000 и вече изселените 11 300). Съгласно нареждането на Ал. Белев до делегатите на комисарството в 21 града това число трябва да включва:

„всички евреи от града ви, които са богати, по-видни и обществено проявени. В списъка да се включат и лицата-евреи, които са се провинили и се проявяват като водачи на еврейството, поддържници на еврейския дух между местното еврейско население или пък са проявявали противодържавни идеи и чувства.“

(Бързо писмо № 5712 от 22. II. 1943 г.)

В отговор от посочените 21 града пристигат точни списъци с кратки характеристики на обречените лица: „Комунист“, „проявява противодържавни идеи“, „забелязан да се събира с други в еврейската синагога“, „има съмнителни прояви“, „говори, че Хитлер е луд“, „притежава в банката блокирана сметка от 50 000 лева“, „англофил“, „има големи връзки с работническото“ и пр.

В същото време на инспекция в набелязаните градове заминава началникът в комисарството Захари Иванов и на място инструктира делегати и полицейски власти за начините, по които следва да се извършат събирането и изпращането на хората: всеки еврей може да вземе най-много 40 кг багаж (децата — до 20); жилищата на вдигнатите семейства се запечатват; вдигането на посочените в списъка хора трябва да стане след предизвестие от не повече от 1 час и пр.

Комисарството е разработило подробен план за превозването на изселниците по държавните железници с числото на хората във всеки вагон. Изготвен е и планът за изграждането на междинните лагери със съответния брой бараки, кофи, черпаци, сатъри, тигани, лопати и брадви... Такива временни лагери се предвиждат в Радомир, Пирот, Горна Джумая, Кюстендил. Лагерът в Радомир си има вече и домакин, някой си И. Стоименов, който получава полагаемите се количества кашкавал, олио, мармалад, картофи. Не са забравени и лекарите:

„С последните групи от градовете Пловдив, Варна, Бургас и Сливен пристигат и четирма ле-

кари евреи. Да се задържат и заедно с останалите да обслужват с лекарска помощ лагера.“

(Телеграма на пом.-началника при комисарството Мара Павлова).

Малко преди 9 март комисарството извършва някои промени в предварителните списъци. По причини, които и до днес не са изяснени, евреите от градовете Самоков, Горна Джумая, Дупница и Кюстендил следва да бъдат изселени изцяло, докато София ще даде „само“ 2500 души, Варна — 508, Бургас — 422, Пловдив — 497, Пазарджик — 103, Ст. Загора — 43, Провадия — 5 и пр.

И тъй в навечерието на 9 март всичко е напълно готово за прибирането и изпращането към Полша на 8710 човека. Очаква се само последният знак и добре смазаната машина на полицията, комисарството и гестапо ще се раздвижи. Развръзката приближава . . .

Тя идва от Кюстендил.

Защо Белев насочи вниманието си най-напред към този град? Можем само да гадаем за причините: близостта на града с граничните райони, наличието на силна партийна и ремсова организация, на будно еврейство, на стара и хубава дружба между българи и евреи и пр. Властта навярно е предполагала, че унищожавайки с един удар всички евреи в града, тя ще разчисти своя тил в този невралгичен район, в който югославското и българското партизански движения взимат застрашителни размери, и с това ще облекчи по-нататъшната си работа. А може би във всичко това трябва да търсим и елементи на случайност . . .

Недостатъчно е писано за онази удивителна акция на кюстендилското гражданство, което сложи началото на директната, на конкретната борба за провалянето на този първи опит за изселване на евреите от България. Съществуват един-два спомена, един-два документа и преди всичко докладът на делегата на Комисарството по еврейските въпроси, началник-група полицейски агенти Борислав Тасев, който след провала на депортацията дава обяснение пред своите шефове.

Роден в Кюстендил и познавайки добре града, аз се опитам по-отблизо и намясто да направя една по възможност (след 23 години) обективна анкета сред участниците в събитията. Почти всички са живи и добре си спомнят всичко. С малки изключения в детайлите разказите на всички свидетели се съвпадат, което е белег за тяхната достоверност. Впрочем изнесените от тях факти се потвърждават по-късно и от германски официални документи. Недоказаните твърдения отминавам.

8 март. В Кюстендил 940 човека все още не знаят, че съдбата им е вече решена, че техният път към лагерите на смъртта — начертан, че на гарата ги чакат готовите товарни вагони, че в града се намира пратеникът на комисарството Борислав Тасев, който носи в джоба си пълномощията за тяхното депортиране...

И внезапно те узнават. Как? Няколко отговора има на този въпрос: в пияно състояние околийският управител се издава пред свои близки; чиновник в общината, който знае за приготовленията, изпуска тайната; депутатът Петър Михалев узнава и съобщава на свои приятели-евреи и пр. Възможно е да са верни всички отговори, това няма особено значение. Тъй или иначе за няколко минути новината експлодирва, в града се вдига буря от възмущение. Партията и РМС се мобилизират за организирането на отпора. Към кабинетите на кмета и околийския управител се отправят частни лица и делегации с въпроси и протести; към София потичат телеграми; врати се отварят, за да скрият преследваните; пари и помощи се дават на желаещите да бягат към селата и съседните градове; скрити пътеки се откриват към партизанските отреди; влиятелни лица се търсят, за да упражнят натиск върху София. В града се разпространява позив на БКП, приканващ евреите да се съпротивяват на опитите да бъдат изведени от домовете им.

Към протестната акция се присъединяват организации и общественици от всички слоеве на населението, включително македонски дейци, женското дружество и дори дружество „Юнак“, което на свое събрание повдига пред кмета на града въпроса, какво става с евреите и верни ли са слухове за тяхното изселване.

Иван
Момчилов

Асен
Суйчмезов

Петър
Михалев

Сред евреите новината има двояк ефект: една част от тях, примирени, бързат да се приготвят за път: купуват раници, куфари, прибират багажи, пренасят мебели при свои близки-българи и се отдават на отчаянието; други — начело с П. Конфорти, Х. Рахамимов се стараят да организират съпротивата.

И като окончателен израз на всеобщия протест при вечер се взема решение да замине за София 40-членна делегация.

Двигатели в тази фаза на протестното движение са Асен Суйчмезов — известен в града и околията кожухар, Иван Момчилов — адвокат, Петър Михалев — народен представител. Всеки от тях прави каквото може: Петър Михалев отива при околийския управител и изисква да не се предприема нищо, докато не се влезе във връзка със София; Асен Суйчмезов дава пари на нуждаещи се евреи и събира хора за делегацията; Иван Момчилов търси влиятелни лица и пр. В края на краищата от 40 човека дали първоначално съгласието си да заминат, остават само те тримата. Към тях се присъединява и Владимир Куртев.

Асен Суйчмезов и Петър Михалев разказаха за понататъшния ход на събитията. Естествено, както винаги в разгара на всяко голямо дело, и четиримата делегати, увлечени от непосредствените конкретни задачи, не обръщат внимание нито на опасността, която ги грози.

мито на последствията. Пристигайки в София късно през нощта, без всякакви заобикалки те влизат в телефонна връзка с Димитър Пешев, кюстендилски народен представител и подпредседател на Народното събрание, и му съобщават за какво са дошли. Те настояват за среща както с него, така и с м-р председателя Филов. Пешев ги кани да го посетят на другия ден в парламента.

Димитър Пешев е жив и свободен. Той е един от малцината пощадени от Народния съд бивши правителствени депутати и това дължи единствено на своята намеса в полза на застрашените евреи. Разговарях и с него. Той очерта тогавашната политическа обстановка, изтъкна невероятния факт, че нито той, нито който и да е друг депутат е знаел за депортацията, която е трябвало да се осъществи в абсолютна тайна от цялото общество, включително и от Народното събрание. Той заяви, че чул за готвеното изселване още преди разговора с кюстендилските делегати от кмета на град Дупница, който по телефона го информирал за покъртителните сцени, разиграли се по улиците с минаващите беломорски евреи. Съобщенията от Кюстендил само подсилили неговото желание да действа. Тогава именно, потресен от подготвящото се убийство на хиляди хора, решен на никаква цена да не окървавява ръцете си, той предприел онези ходове, които, добавени към действията на останалите му съграждани, представляват известната в историята ни „Кюстендилска акция за спасяването на евреите“.

Днес, 24 години по-късно, нещата изглеждат ясни и прости. Далеч съм от мисълта да отхвърлям и чисто хуманните съображения, които тогава без съмнение са движили постъпките на Димитър Пешев, но струва ми се, че мотивите, които са го довели до решението, са по-сложни и противоречиви и задача на история е да ги изследва докрай. Два фактора обаче заедно с хуманните подбуди са безспорни: силният натиск отдолу, изразен главно чрез посещението на делегацията, и съзнанието, че с изселването се върши политическа грешка, която ще навреди на буржоазна България в утрешния свят без фашизъм. Тия два фактора личат

съвсем ясно в изложението, което Пешев малко по-късно ще изпрати до Богдан Филов.

Но да се върнем към 9 март 1943 г.: кюстендилската делегация е вече при Димитър Пешев в парламента. След като го поставя в течение на обстановката в града, чийто представител в Народното събрание е той, тя изисква неговата незабавна намеса, за да се спре и предотврати депортацията. Пешев същия час иска среща с министър-председателя, но Богдан Филов отказва да го приеме. Тогава, без да чака повече, той заедно с част от делегацията, в която остава и другият кюстендилски депутат Петър Михалев, се упътва към кабинета на министъра на вътрешните работи Габровски. Пътном делегатите биват убеждавани от други депутати да не се бъркат в „тази работа, която не ги засяга“, биват заплашвани, наричани „родоотстъпници“ и пр.

Петър Габровски ги приема и мълчаливо изслушва острия протест на делегацията, която сега вече възглавява Димитър Пешев. Тук става нещо, което е достойно за перото на Молиер или Балзак. Ни повече, ни по-малко министърът на вътрешните работи изразява учудване: как, нима наистина се готвят да изселват евреите от Кюстендил? Той не знае за такова нещо, навярно има някакво недоразумение! . . . И вдига слушалката на телефона, за да се осведоми направо от околийския управител в Кюстендил, а след това и от Софийския областен управител . . . Наистина трудно може да се намери друг по-нагъл израз на престъпно двуличие от тази постъпка, извършена в момент, когато в 21 града се намират пратениците на Министерството на вътрешните работи, за да проведат депортацията, заповядана от министъра на вътрешните работи! Твърде, „озадачен“ от допълнителните информации, които получава, Габровски освобождава делегацията, като заявява, че ще види какво може да се направи.

Делегатите напускат Народното събрание. Вечерта Пешев звъни на околийския управител в Кюстендил, за да съобщи, че изселването се отменя. Какво се е случило през тия часове във „висшите среди“? Единственият документ, който ни дава някакви далечни указания, е

докладът на полицейския аташе Хофман до гестапо. Точка 2 от този доклад гласи:

„Който познава тукашните условия, трябваше да се счете с това, че с приближаването на времето за изселване на евреите ще се окажат и трудности. Трудностите се появиха във връзка с изселването на евреите от старите предели на България. Очаквайки тия трудности, комисарят по еврейските въпроси Белев бе вече събрал в лагери най-влиятелните евреи от Пловдив, Кюстендил, Русе и Варна. Той запланува същото за 13 март в София. Фактът, че и евреите от старите предели трябваше да бъдат включени в акцията, бе вече станал известен. Българските политически кръгове, които не бяха съгласни с противоеврейската акция, започнаха да упражняват натиск върху министъра на вътрешните работи. При него се яви нарочна делегация, водена от Подпредседателя на Народното събрание Пешев, и се застъпи за евреите. Трябва да се приеме по-нататък, че министърът на вътрешните работи е получил и знак от най-висше място, за да спре изселването от старите предели на България. Във всеки случай на 9 март министърът на вътрешните работи е дал нареждане — отчасти без да се съобрази с Комисарството по еврейските въпроси — да се освободят отново събраните в лагери евреи от старите предели на България...“

По нататък същият документ, основан очевидно и върху данни на германското разузнаване, съобщава кои още лица през тия дни (или часове) са интервенирали в полза на евреите: швейцарският посланик Редар, испанският посланик (който се е интересувал от евреите с испанско поданство), католическият епископ в Скопие, както и „други чужди мисии са интервенирали пред българското правителство“.

Докладът не споменава, но ние знаем, че същия ден пловдивският митрополит Кирил (понастоящем патриарх български) отправя остра протестна телеграма до царя, в която настоява задържаните евреи да

W.) War die künftigen Verhältnisse kennt, wurde damit rechnen, daß mit dem Durchbruch des Leitpunktes des Abtransportes der Juden sich Schwierigkeiten einstellen würden. Die Schwierigkeiten betrafen bezüglich der Frage des Abtransportes der Juden aus Alt-Pulgarisch. Der Judenkommissar Saloff hatte in Erwartung dieser Schwierigkeiten in Floediz, Klastendil, Puzer und Warne bereits die einflußreichsten Juden in Lagern zusammengezogen. Er plante Ähnliches für Sofia am 19.7.47. Die Tatsache, daß auch Juden Alt-Pulgarisch in die Aktion mit eingeschlossen werden sollten, war im wesentlichen bekannt geworden, es beruhen daraufhin bulgarische politische Kreise, die mit der Judenaktion nicht einverstanden waren, auf dem innermilitärischen Druck auszuüben. Insbesondere sprach eine Delegation aus Klastendil unter Führung des Vizepräsidenten des Schranje Peschoff

Из доклада на Хофман от 5 април 1943 г.

бъдат освободени веднага, а всички американски, английски и съюзнически радиостанции предават призива на българите и македонците живеещи в Америка:

„В името на Конгреса на българите и македонците в Америка до българското правителство и българския народ:

Недейте забравя, че всякакви съдействие, давани на немците, ще увеличи вашата отговорност. Ние също така ви призоваваме да помагате и облекчите съдбата на еврейското население. Анулирането на непростимите противоеврейски закони и смекчаването на този нечовешки режим, при който те са принудени да живеят, ще улесни извънредно много нашите проблеми след свършването на войната...“

Повсеместни протести, силен директен и косвен натиск върху правителство и цар, заплашително вдигнат народен юмрук: резултат — на 9 март вечерта събирането на евреите в Кюстендил е прекратено а веднага след това отменено и в другите 20 града. Задържаните във временните лагери в Пловдив и другаде са освободени.

Кирил, Патриарх
Български

На другия ден. В комисарството по еврейските въпроси:

„Ясно е при това положение, какво беше настроението. Белев беше подал оставката си в знак на протест. Германският представител Данекер беше при Белев. Гьошев, Велков, Луков, Калицин бурно негодуваха против нарушението на договора(…) В тези няколко дни Белев не приемаше никого, освен приятелите си. Крещеше като луд при най-малък повод, никой от нас не смееше да се изпречи било по стълбите на пътя му или в кабинета . . .“

(Показания на пом.-началника при Комисарството
Мара Павлова)

На другия ден в Кюстендил:

Членовете на гражданската делегация се завръщат в своя град и заварват прозорците на домовете си изпотрошени, стените нашарени със заплашителни лозунги.

Хулигански фашистки банди преследват Асен Суйчмезов, наричат го „предател“, замерват го по улиците с камъни, готвят се да опожарят работилницата му...

След 9 септември 1944 г. Асен Суйчмезов ще бъде призован пред Народния съд като свидетел на обвинението срещу убийците, а депутатът Петър Михалев — пощаден от народната власт.

„КЮСТЕНДИЛСКАТА АКЦИЯ“ ПРОДЪЛЖАВА

Въпреки действително грамадната победа от 9 март, никой, включително гестапо, Пешев и евреите, никой не си прави илюзии, че тя слага край на битката. По този въпрос Бекерле и Хофман са категорични. В точка 5 на своя доклад до гестапо те пишат:

„Министър-председателят Филов е дал недвусмислено уверение на германския посланик, че и изселването на евреите от старите предели на България ще бъде проведено(...) СС хауптштурмфюрер Данекер държи постоянна връзка с Комисаря по еврейските въпроси. Изселването на евреите от България ще продължи в скоро време.“

На същото становище е и царят. На 15 март Филов отбелязва в своя дневник:

„Аудиенция от 4 1/2—6 1/2. Говорихме главно по еврейския въпрос, по който царят държи за едно твърдо поведение.“

За сериозността на това „твърдо поведение“ говори и фактът, че въпреки 9 март изграждането на пунктови лагери продължава, а подготовката в комисарството се възобновява с още по-голямо усърдие. За всички е ясно, че 9 март бележи само една временна отстъпка на правителството, отсрочка, наложена от неудържимата политическа обстановка, и че при първия удобен случай опитът за „окончателното разрешение“ ще бъде повторен. Димитър Пешев, който следи политическия пулс в Народното събрание и познава манталитета на управляващите, разбира, че „кюстендилската акция“ не бива да бъде спряна. И тръгнал веднъж по неравния път на антиправителствената съпротива по еврейския въпрос, той продължава напред. Няколко дни след срещата на делегацията с министър Габровски, Димитър Пешев нахвърля сам, подписва и дава за подписване на още 42 депутати едно изложение, което предава лично на м-р председателя Богдан Филов. Скоро повечето от подписалите, едни доброволно, други под заплахи и увещания, ще оттеглят своите подписи или ще се отвърнат публично от тях, като ще гласуват против Пешев. Той обаче ще остане. Докрай. В изложението между другото се казва:

*„Уважаеми господин Министър-председателю,
Чувството на голямата историческа отговорност, която ние носим наред с правителството в съдбоносните моменти, които преживява нашият народ, както и нашата неизменна преданост към политика и режим, и желанието ни да допринесем всичко, което е по силите ни за техния успех, ни дава смелост да се обвърнем към Вас...*

Напоследък известни разпореждания на властите показват, че се възнамеряват и предприемат някакви нови мерки срещу лицата от еврейски про-

10. 10. 1948. III. Понеделикът. Будничият ми
4 1/2 - 6 1/2. Поворилка главно по еврей-
ския въпрос, по който Ц. държи за
своето твърдо поведение. Става дума
и за разговора в Мил. Совет,
дето често трябва да ^{уличим} ~~намеренията~~
~~намеренията~~ на ~~лимитирания~~
професията ~~сталинска~~, което Ц.
напълно одобрява, да не се твърди
да доведе до ~~подаване~~ на ~~отказ~~

Из дневника на Богдан Филев

изход. (...) Ние не можем да допуснем че се
възнамерява изпращането на тези хора във
България, каквото намерение един, мислим злона-
мерен слух иска да припише на българското пра-
вителство. Такава мярка е недопустима, не само
защото тези хора, нелишени от българското си по-
данство, не може да бъдат изгонени във
България, но и защото това би било една пакостна и
с тежки последици за страната мярка. Тя би леп-
нала на челото на България незаслужено едно пет-
но, което не само ще ѝ тежи морално, но и поли-
тически ще обезсилва всички нейни аргументи от
такъв характер, към които тя сигурно ще има нуж-
да да прибегва в бъдещите свои международни
отношения.

... За нас това е от особено значение, защото
Вие, уважаеми господин Министър-председателю,
сигурно си спомняте, че в близкото минало ние
понесохме тежките морални и политически после-
дици на някои отклонения от човешки и морални
закони на някои отделни българи и често път:

11.11.
Ф. № 173
оп. № 6
к. № 1087
а. № 266

До Господинъ Министъръ-председателъ
Професоръ Д-ръ Богданъ Филовъ

Уважаеми Господинъ Министъръ-председателю,

Чувството на голѣмата историческа отговорност, която ние носимъ днесъ предъ съ правителството, въ следователните моменти, които преживява българият народъ, както и нещата неизменна преданостъ къмъ политиката и дѣлката и волята ни да допринесемъ всичко, което е по силата ни въ тѣхния успѣхъ ни даватъ смѣлоста да се обрънемъ къмъ Васъ съ малолѣпота, че ние да покрѣпиме нашата постапка съ вѣра въ нейната добротвореностъ и искренности.

Напоследѣтъ известни разпорѣждания на властитѣ показватъ, че се възнамеряватъ и предпиматъ нѣкакви нови мѣрки средъ които отъ еврейски произходъ. Какъ са точно тѣзи мѣрки, на какво основание се взиматъ, какво проследствъ и какви съображения са ги направили — за това липсватъ юридически обяснения отъ отговорни мѣста. Даване тѣхъ министъръта на вътрешнитѣ работи въ разговоръ съ нѣкои народни представители показва, че не предстоитъ средъ еврейтѣ отъ старитѣ предели нѣкакви изключителни мѣрки, които биха ги изобичали изобщо. Действително тѣсно проследва отклоняване на всички разпорѣждания отъ този характеръ.

Възможни повоятъ отъ всичко това, както и отъ нѣкои нови слухове, ние си позволяваме да се обърнемъ къмъ Васъ, заедно сигурно Господинъ наши мѣрки да се взематъ съ равнение на конституционния смисълъ.

Нашата единствена молба е нѣмъ съгласието на каквито и да било мѣрки да се взематъ съвѣтъ само за достатъчителни нужди на държавата и народа въ момента, като не се изпусна нѣмъ проследствъ, обаче, интереситѣ на простите и работни позиции на нѣмъ народъ.

Ние не можемъ да видимъ прѣотивъ мѣрнитѣ, навлечени отъ министъръта въ сигурността на страната въ възража, което е вѣрно, защото не имъ забравяме, че въ тѣзи предели смѣлени мѣрки, които трѣбватъ много по стѣсно на държавата и на народа въ странитѣ външнии условия, трѣбва да са да обременени. Насам се и за успѣха на нѣмъ политика, проследствъ отъ правителството съ нѣмъ одобрение и съдействию, политика, въ която ние съзнателно и гордо вѣрваме всички си прѣстѣпи и капиталъ.

Отстраняването на всички прѣчки за успѣхъ на тази политика трѣбва на държавата и то не може да саде оспорвано отъ никого, стига само при управяването му да не се надвишаватъ неосложнителни граница на действителнитѣ нужди и да не се изпада въ крайности, които може да се квалифициратъ като излизана жестокоста. А така сигурно биха се обременили всички мѣрки, които още биха засѣгнали жени, деца и старци, ако индивидуално за всеки не може да се пригизне нѣкакво провѣнение.

Ние не можемъ да допустимъ, че се вѣзнамерявало възраждането на тѣзи хора нѣмъ отъ България, каквото наметение единъ, миналъ, злонамеренъ служъ иска да припише на българското правителство. Такава мѣрка е недопустима за не само защото тѣзи хора, не дивени отъ българското си подданство, не може да бъдатъ изгонени бѣтъ нѣмъ отъ България, не и защото това би било една жестокиня и за всички политически проследствъ за страната мѣрка. Тя би дѣлвала на чуждотъ на България и заслужено едно паино, което не само не ѣ темъ изразитѣ на нѣмъ политически чести да освободява всички нѣмни граждани отъ всички данѣтъ, нѣмъ които те сигурно не нѣмъ нѣмъ да приобща въ нѣмъ нѣмъ индивидуално на отношения.

Мѣрнитѣ народи не могатъ да си позволятъ да се обидатъ да грѣш брегватъ тѣмъ аргументи, които трѣбватъ и да станатъ да седемъ, бѣмъ да си останатъ едно силно, мѣмъ си нѣмъ силното, бѣмъ, отчасти на нѣмъ разположение. За насъ това е отъ особено значение, защото ние уважаеми Господинъ Министъръ-председателю, сигурно въ си споминете, въ блѣското минало ние понесохме тежкитѣ жѣлѣ и политически послѣдствъ на нѣмъ отговорности нѣмъ отъ нѣмъ нѣмъ, нѣмъ нѣмъ на нѣмъ отъ нѣмъ нѣмъ и честотѣ нѣмъ отъ нѣмъ нѣмъ, нѣмъ нѣмъ на нѣмъ отъ нѣмъ нѣмъ.

неотговорни лица. Кое българско правителство би поело подобна отговорност пред бъдещето?

... Честта на България и на нейния народ е не само въпрос на чувство — тя е преди всичко елемент на нейната политика. Тя е политически капитал от най-голяма стойност и затова никому не е позволено да го разпилява без оправдание, което би се споделило от целия народ... (17 март 1943 г.)

В тия редове отчетливо се чувствува ехото от Сталинград. Говори се за едно бъдеще, в което България ще има нужда от морални и политически аргументи: очевидно Пешев прозорливо вижда изхода на войната. Две години по-късно България наистина ще представи на света такива аргументи, но родината ни вече ще е съвсем друга...

Колективният протест на 43 правителствени депутати начело с подпредседателя на Народното събрание предизвиква истинско сътресение сред върхушката. Филов пише в дневника си:

„19. III, петък. Тази сутрин получих едно изложение по еврейския въпрос от Д. Пешев, подписано от 43 народни представители, макар че Пешев снощи по моя молба да беше обещал на Калфов да не ми го изпраща, преди да говори с мен. Това е голяма демонстрация, която ще има последствия...“

Първото последствие: удар срещу Пешев. Филов, който през тия дни е твърде словоохотлив в своя дневник, на 20. III пише:

„След като говорих със Севов (съветник на царя, прононсиран фашист, поддържал връзката между двореца и правителството — бел. авт.), разгледахме в днешния министерски съвет писмото на Пешев. Главно по мое настояване решихме да използваме този случай, за да проверим мнозинството, да поставим въпроса на доверие и да ис-

каме отстраняването на Пешев от подпредседателското място и изключване от мнозинството на тези, които не си оттеглят подписите (...) Разбира се, че и правителството може да си отиде, обаче аз заявих, че поставям ребром въпроса и предпочитам едно по-малко, но сигурно болшинство, отколкото хора, които винаги могат да изложат правителството. П. Кьосеиванов беше днес при мене и писмено оттегли подписа си. Също и Спас Маринов вчера ми заяви, че оттегля подписа си, обаче аз му поисках да го направи писмено...“

А царят?

„Царят е съгласен да бламираме в мнозинството Пешева, за да го обезвредим веднъж за винаги“. (Дневника на Филов — 23. III. 43).

И на 24 март:

„Заседание на мнозинството във връзка с писмото на Пешев по еврейския въпрос. След дълги и мъчителни разисквания, при които аз изобличих Пешева в некоректно държане, поставих въпрос на доверие и предложение за бламирането на Пешева. Всички 114 присъстващи гласуваха пълно доверие на правителството по всички въпроси, включително и по мерките против евреите, като се изтъкна, че с това се счита оттеглено и писмото на Пешев, подписано от 43 души (...) След гласуването Пешев, въпреки че бе поканен за това, отказа да си даде оставката, макар да заяви много патетично, че той е написал писмото, че това било негова инициатива и че той поемал всичката отговорност за това. След гласуването стана малко пререкание между Пешев и мене, почнато от него, при което той ми подхвърли, че съм щял да се разкайвам за тази си постъпка...“

Адолф Бекерле, който отблизо следи всичко, бърза да изпрати до Берлин телеграма, в която след като надълго и нашироко описва „кюстендилската акция“ и изложението, неспокойно съобщава:

*„Между подписалите петицията се намира ця-
ла редица от приятелски настроени към Германия
народни представители...“*

Негдунав, германският пълномощен министър от-
лично разбира, че въпреки последвалото оттегляне на
подписите, тази петиция, подписана и от „приятелски
настроени към Германия народни представители“, пред-
ставява един обезпокоителен признак на надигащото
се недоволство срещу хитлеристкото господство в стра-
ната и за политическото разложение, настъпващо в
самата сърцевина на управляващата групировка.

Идва и второто последствие, оповестено от Филов:
заседание в Народното събрание за бламирането на
Димитър Пешев. През тия дни в парламента са остана-
ли само няколко опозиционни буржоазни депутати, как-
то и независимият казанлъшки народен представител
Петко Стайнов. На 22 март той подава интерпелация
до министъра на вътрешните работи, в която изисква:

*„... да се постави на разискване в Народното
събрание въпроса за насилственото предаване на
лицата от еврейски произход, живущи в България,
на чужда държава.“*

Заседанията започват на 26 март. Ето как стено-
графският дневник отчита дебатите:

Председателстващият Хр. Калфов: Първа точка
от дневния ред: предложението на народния представи-
тел д-р Атанас Попов за изказване недоверие на под-
председателя на Народното събрание Димитър Пешев.

Димитър Пешев: Г. председателю, искам думата.

Петко Стайнов: И аз искам думата.

Председателят: Има думата господин Атанас Попов,
за да прочете предложението си.

Ат. Попов (чете сред глъчка):... понеже господин
Димитър Пешев не се ползува вече с доверието на бол-
шинството от господа народните представители, то пра-
вя предложение за неговото сменяване.

Д. Пешев: Моля да ми се даде думата, за да сложа
оставката си пред Народното събрание.

(Голяма глъчка и тропане по банките на някои депутати).

Председателят: Господа народни представители, постъпило е следното предложение от народния представител господин . . .

Д. Пешев: (излиза пред депутатските банки): Господин председателю, дайте ми думата, за да сложа оставката пред Народното събрание.

Председателят: . . . понеже причините за изказване на недоверие на подпредседателя Димитър Пешев са известни на всички народни представители и понеже не е полезно да се дебатират по тия въпроси, то предлагам да се гласува предложението на господин Попов без разисквания.

Д. Пешев: Как можете да ми изказвате недоверие, без да ми дадете думата!

Никола Мушанов: Нечуван скандал. Как можете да мислите, господин председателю, че можете по такъв начин да вземете решение?

Д. Пешев: Дайте ми думата!

Председателят: Ние имаме правилници, които определят как се разисква по дневния ред. Това предложение е постъпило първо, затова ще го поставя на гласуване.

(Тропане и голям шум).

Които господа народни представители приемат предложението на народния представител господин Димитър Андреев да се гласува предложението на господин Атанас Попов без разисквания, моля да вдигнат ръка. Мнозинство. Събранието приема. (Силни ръкопляскания).

Петко Стайнов: Долу!

Никола Мушанов: Нечуван скандал! Господин председателю, не ви ли е срам?

Председателят: Ще подложат на гласуване предложението на народния представител господин д-р Атанас Попов (чете предложението). Които приемат това предложение, моля да вдигнат ръка. Мнозинство. Събранието приема.

Иван Петров: Господин председателю, аз протестирам. Отнема се правото на народния представител, не-

говото най-свещено право. Това е уникум в нашия режим.

Председателят: Преминаваме към точка втора...

Няколко часа по-късно Адолф Бекерле праща телеграма на своите шефове в Берлин:

„На вчерашното вечерно заседание на Народното събрание без посочване на основания мнозинството гласува недоверие на Подпредседателя Пешев, което има за последствие неговата оставка.“

И тъй — като че всичко е в ред: Пешев е смазан, подписалите петицията правителствени депутати са се прибрали послушно под крилото на Филов, Александър Белев си е оттеглил оставката и заедно с Теодор Данекер се запретва да пристъпи към нови действия и...

... при това положение — уверява Хофман в доклада си — изселването на евреите от България ще продължи в най-скоро време.“

Два дни след свалянето на Пешев Филов пише в дневника си:

„28. III. Сегов ми съобщи, че Царят получи покана да се срещне с Хитлер, като вземе със себе си и началник-щаба.“

29. III. Сутринта бях при царя във връзка с неговото заминаване... Разгледахме нашето положение и установихме гледището ни по някои важни въпроси.“

31. III. Цар Борис III заминава за Германия.

ЦАРЯТ

Дотук всичко е известно: царят одобрява Закона за защита на нацията, приема Наредбата, благославя споразумението, което изпраща на смърт 11 300 души, не реагира до последния момент на 9 март, когато започва прибирането на останалите 8710 човека — една забележителна последователност в делата на монарха. Това е предостатъчно, за да извадим заключението, че ако не бяха всенародната борба, кюстендилската акция, натискът отвън, царят, както впрочем и цялото правителство, нямаше никак да се трогне и त्या 8710 човека щяха да последват първите в пещите на Треблника. Борис III, Филев, Габровски бяха *принудени* да отстъпят. Те отстъпиха пред реалната сила, пред Сталинград, пред народния юмрук, единственото нещо, което беше в състояние да ги пречупи. Всякакъв друг извод не само че не отговаря на историческата

истина, но и противоречи на здравия смисъл, на най-елементарната логика. По-нататъшните събития напълно потвърдиха това заключение.

31 март 1943 г. — 5 дни след смазването на съпротивата в Народното събрание: цар Борис е отново при Хитлер и Рибентроп. В продължение на два дни той води разговори за по-нататъшното въвличане на България във войната и естествено — за „окончателното разрешение“. В поверителна нота № 422 от 4 април 1943 г. Рибентроп уведомява Адолф Бекерле за следното:

„Отнасящо се до разговорите, които имах с цар Борис по повод посещенията му при фюрера (...).

4. Относно еврейския въпрос в България. Царят ми заяви, че досега е дал съгласието си за изселването в Източна Европа само на евреите от Македония и Тракия. От евреите от самата България той иска да изсели само малък брой большевико-комунистически елементи. Останалите пък 25 000 възнамерява да събере в концентрационни лагери в страната, защото се нуждаел от тях за строежи на пътища...“

Да си припомним само, че „малкият брой большевико-комунистически елементи“ възлиза също на 25 хиляди човека, които Борис III осъжда на смърт, тъй както е осъдил и първите 11 300. А другите 25 000, които смята да прибере в концентрационни лагери, ще останат, от само себе си се разбира, без родители, без братя и сестри, без най-активната част от еврейското население и с тях разправата ще бъде вече играчка. По-долу ще видим, че и изпращането на тях 25 хиляди в концентрационни лагери се възприема само като етап към „окончателното разрешение“.

Тази политика на дипломатическо лавиране и постепенни отстъпки бе типична за царя, тя произтичаше от неговия характер, от отдавна установената демагогска линия на поведение спрямо „верноподаниците“. „В същност — отбелязва писателят Людмил Стоянов в статията си „Сянката на Кобурга“ — царят имаше са-

мо една грижа: да запази трона си, и около нея се въртеше цялото му дипломатическо изкуство“. А главният обвинител в Народния съд *Георги Петров* в своята обвинителна реч заяви:

„Всички фатални актове в полза на хитлерова Германия и против интересите на нашия народ бяха замислени от него и винаги изпълнявани от сервилните му правителства.“

Близки до двореца политически дейци твърдят:

„Царят бе възпитан от своя деспотичен баща Фердинанд в страх и подчинение и затова той се научи едно да говори и друго да върши.“

Веднага след завръщането на Борис III от Германия комисарството пристъпва към изработването на нов план за депортация, този път в две фази: най-напред изселване в провинцията, а сетне — към Полша — напълно в съзвучие с ангажиментите, поети пред Хитлер и Рибентроп. И понеже възбудата от първите протести не е стихнала, а и нови се надигат от най-неочаквани среди, лично царят отива при владниците в Светия Синод, за да ги поуспокои и проагитира за своята кауза. Придружава го Филов, който записва в дневника си:

„15 април. Конференцията с владниците започнахме точно в 10 ч. Царят направи много хубаво и подробно изложение по еврейския въпрос, като изтъкна, че той не е само наш, но и общоевропейски. Вземаха после думата Неофит и Стефан, като се застъпиха главно за покръстените евреи. Изобщо по еврейския въпрос ние бяхме в настъпление и владниците трябваше повече да се защитават.“

И пак 15 април — това не е случайност — комисарят Белев иска официално чрез министъра на вътрешните работи от Министерския съвет средства за построяването на временни пунктови концентрационни лагери.

Откъде тогава иде легендата за хуманното отношение на Борис спрямо евреите, която така усърдно

се разпространява от някои заинтересовани среди сред лековерните? Преди всичко от една техническа грешка, която заблуди историци и публицисти. Нещо повече, с противоречието, което предизвиква, тя ги постави в неудобното положение да търсят обяснение на една неразрешима задача. Грешката бе подхваната и навита на пръсти от реакционни кръгове в чужбина и провъзгласена като голямото доказателство за щедрото и меко сърце на цар Борис III. Касае се до следното:

На 11 март 1943 г. (два дни след провала в Кюстендил) Филов отбелязва в дневника си следния пасаж:

„... На въпроса му, къде отиват (изселващите се — бел. авт.) отговорих: „в Полша“. „Това значи, че отиват на смърт“ — каза той. Обясних му, че това е пресилено и че те ще бъдат използвани като работници... Отговори, че това не е същото, и че с евреите се постъпва нечовечно. Възразих остро, че не можем да говорим в днешно време за човечност, когато тъй безмилостно се избива мирното население над големите градове...“

Явно е, че събеседникът на Филов е бил действително хуманен човек с щедро сърце, който енергично е отстоявал своите човеколюбиви позиции срещу вандалските схващания на министър-председателя. Поради не знам какво недоглеждане листът „Народен съд“ през 1945 г. предава този разговор на Филов като разговор с царя, а по-нататък всички автори без изключение използват листа като аргумент в своите публикации, без да си дадат труд да направят справка в оригинала на дневника.

Всъщност събеседникът на Богдан Филов не е царят, а швейцарският пълномощен министър Редар. Въпросната извадка в дневника гласи така:

„Днес ме посети Редар във връзка с изселването на еврейските деца в Палестина. Даде ми да прочета телеграмата, с която се иска да се назначи един комитет от трима евреи, за да посочат ли-

5

15

уредов на комитетот на уст.
 итн.

11. II. Тембурметов. Овој ме
 посетил Ретард, ја брзо ја изва-
 била на својот јунак во На-
 мотина. Виде ми ја прогнана
 императрица, ја каже и кога
 ја се кажуваат сите комитетот
 овој турна сите, ја да по-
 глате мисла ја прелива. Кож-
 му, ја тоа ме не можам да
 извисте и не ја правиме право.
 то ја посетиле сите мисла
 Деси тоа ме не ја извисте да
 Уредов на комитетот ја брзо по-
 турна сите. Тој извисте ја
 мисла сите. Тоа ме не ја
 ја, ја каже 11. II. II. II. II. II.
 Ретард ме посетиле ја
 кога ја ја турна сите, ја
 мисла. Тоа ме не ја ја
 мисла посетиле ја ја ја ја ја
 Тој посетиле ја ја ја ја ја

56

Из дневника на Филев

цата за изселване. Казах му, че това ние не можем да приемем и си запазваме правото да посочим ние лицата. Преди това обаче би трябвало да уредим техническите въпроси по изселването. Той предложи да почнем с една група от 100 деца, за които Министерството на вътрешните работи дало съгласието си и за които ще са нужни само два вагона. Стана дума за евреите от новите земи, които изселваме. Той предложи да телеграфира да ги приемат и тях всички в Палестина. Възразих му, че е вече много късно, понеже те след няколко дена тръгват. На въпроса му къде отиват, отговорих: „в Полша“. „Това значи, че отиват на смърт“ — каза той . . .“ и пр.

Оригиналът на дневника се намира в Централния държавен исторически архив под сигнатура Ф. 456, оп. 1, а. е 9 и всеки заинтересован може да го види по всяко време.

ТРЕТАТА И РЕШИТЕЛНА СХВАТКА — МАЙ 1943 г.

ПОСЛЕДНИЯТ УДАР

Към средата на май гестапо и правителството очевидно считат, че отсрочката, дадена на евреите, е изтекла и моментът — подходящ за ново настъпление. От 9 март и бурните заседания в парламента са минали цели два месеца. Пешев и неговата петиция са забравени, замрели са протестите, позаглъхнал е отзвукът от Сталинград: задълженето, което царят е

поел пред Хитлер, трябва да бъде изпълнено. Започва разгръщането на втория, този път решителен удар, който трябва с един замах, без всякакви колебания, да изпрати софийските евреи в провинцията и оттам — заедно с всички останали — към Полша.

Правителството, отчитайки опита от първите несполуки, явно този път е решило да действа по начин, който не само да осуети възможната съпротива, но дори и да спечели привърженици сред народните маси. И настъпват няколко драматични дни, които бележат кулминационната точка на борбата между народ и управляващи за живота на 50 хиляди български граждани.

14 май. Телефонен разговор между легационния съветник фон Таден от Външното министерство в Берлин и Адолф Бекерле в София. Бекерле получава следната ясна инструкция за действие (потвърдена с писмо № 3564/43 г.):

„Намиращите се още 51 000 евреи в старите предели на България представляват голяма опасност в гърба на германските отбранителни сили в Югоизтока (. . .) В интереса на желаното от Райхсфюрера на СС (Химлер — бел. авт.) бързо окончателно разрешение, необходимо е в германо-българските разговори за изселването на всички евреи от България към Изтока да бъде използвано с всички сили сегашното крайно благоприятно за евакуационни действия положение, създадено се особено след последния атентат в София.“

Инструкцията мигновено се предава на м-р Габровски и —

14 май. Изявление на министъра на вътрешните работи пред журналистите:

„Враговете на България правят всички усилия да смутят реда . . . Участието на евреите в тия прояви е много голямо. Нападателят на Кулчо Янакиев (опасен полицай — специалист по засичане на тайни радиостанции — бел. авт.) например е софийският еврей Менахем Папо. Той е участвувал в един саботаж, за което е осъден на смърт, и в

едно друго убийство. Вчера е заловена в провинцията и друга група от седем души, организирана и въоръжена и готвеща се за саботаж. Шестима от тях са също евреи...“

15 май. Телеграма на Германската легация в София до Берлин:

„Изявлението на министъра на вътрешните работи Габровски в днешната преса за досегашните резултати от акцията срещу терористите се коментират в политическите среди (...) Тези изявления, чието пълно съдържание ви изпращам по куриера, представляват по поверителни сведения началото на нови противоеврейски мерки.“

17 май. План на Комисарството по еврейските въпроси:

„Задача: да се изселят въвн от царството всички евреи... Евреите се изселват в Германия — източните области. Подлежат на изселване от София 25 000 евреи, от провинцията 23 000, всичко 48 000. Предаването да стане в дунавските пристанища, на първо място в Лом и Сомовит. Месечно ще напускат страната 16 000 евреи. Охраната ще бъде българска до Виена, ако не може да се осигури немска охрана. Изселването в провинцията на софийските евреи ще отклони подозрението за изселването в Германия... Вдигането на евреите от провинцията при това положение ще включи и вдигането на изселените от София евреи...“

По-нататък следват известните ни от други планове подробности за организиране на временни лагери, за движението на влакове и шлепове, за санитарен и полицейски надзор и за начините за разпореждане с изоставеното от евреите имущество...

20 май. Работник от Държавната печатница предава на член на Консистерията задигнат от него току-що отпечатан екземпляр от съобщенията, които ще се изпратят до евреите с нареждане да напуснат столицата. Фидел Барухов и Исак Франсез циклостилират позив и разпространяват новината из цяла София, като

няколко листовки пускат и в пощенските кутии на чуждестранни легации. Резултат: още същата вечер новината се обявява от няколко съюзнически радиостанции.

21 май. „70-то постановление на Министерския съвет“:

„Одобрява се: Възлага се на Комисарството по еврейските въпроси да пресели съгласно чл. 29 от Наредбата от 26 август 1942 г. в населени места из вътрешността на страната живущите в София лица от еврейски произход, изключая: жените за лица от нееврейски произход, граждански мобилизираните, покръстените до 29. VIII. 1942 г. и заразноболните.

Присъствували министри: Богдан Филов, Борис Йоцов, Добри Божилов, д-р Константин Партов, ген. Никола Михов, Никола Захариев, инж. Христо Петров и инж. Васил Радославов.

Постановлението не подлежи на обнародване в Държавен вестник.“

22 май. Евреите в София получават предупредителните бележки да напуснат града в тридневен срок, като вземат със себе си 30 кг личен багаж. Това са предимно жени, старци и деца — работоспособните мъже са в трудовите лагери. В същото време се узнава, че в Лом делегатът на комисарството развива трескава дейност за посрещане на първите изселници: в пристанището се събират шлепове и параходи. Скоро се установява, че повечето от съобщенията отправят хората към дунавските пристанища и главно към Лом и Сомовит...

Заедно със зелените бележки по улиците се изсипват стражари, тайни агенти, чиновници от комисарството. По ъглите на Ючбунар патрулират камюнетки и конни жандармеристи. Цялата цивилна полиция в София е под разпоредбите на Александър Белев. Прекъснати са телефонните връзки с комисарството. В еврейските квартали плъзват фашистки банди. Над столицата пада сянката на терора.

„София настръхна от незапомнен ужас. Покъртителните сцени, преживени през тези дни, не ще се забравят дълги години. Знаейки добре какво означават тези изселвания, хората предпочитаха да умрат по домовете си, преди да бъдат поведени като стадо овце към кланицата (...) Така един баща застреля жена си, двете си деца, най-после себе си (...) По улиците се образуваха купища и цели кервани от покъщнина, на които нещастни хорица търсеха пазар. Те се разделяха със сълзи на очи с всичко онова, което с непосилен труд цял живот си бяха скътали ...“

(„Работническо дело“, бр. 7 от 1943 г.)

Фаталните три дни текат: 22, 23, 24 май... 23 май е неделя, 24 — празникът на славянските просветители Кирил и Методий. Властта се надява, че през хубавите свободни дни българското население няма да се тревожи със защитни акции, а ще излезе извън града на почивка. Грешка. Съдбоносна за фашистите грешка, произтичаща от невярната оценка на народната душа и на силите на Комунистическата партия.

Контраударът е съкрушителен. Още през първия ден София се залива от позивите на Районния комитет на БКП — III район:

„Евреи и еврейки,

Бъдете горди, че и вие заедно с целия български народ геройски устоявате на бесните пристъпи за поробването ни от умразния хитлеризъм.

Не напускайте столицата и страната под никакви заплахи. Предпочетете геройската борба и смърт пред смъртта в ръцете на палача Хитлер. Участвавайте масово и спонтанно в общите борби на народа ни за победата на Отечествения фронт в страната, за окончателното сразяване на хитлеризма у нас.

Горе главите, близка е победата над насилниците!“

Радио „Христо Ботев“ апелира:

„Последните най-чудовищни престъпления и злодейства спрямо невинното еврейско население, вършени от правителствената тайфа и лично от Петър Габровски в интереса на хитлеровите военни авантюри, трябва да вдигнат на всенароден протест и на демонстрации всички честни българи и българки по цялата страна.

Да бъдат пресечени злодейските ръце на хитлеровите палачи в България, които позорят името на нашата страна и които тикат родината в страшна, непоправима катастрофа — това повелително изисква съдбоносният момент, който нашата страна преживява!“

Тя два призова, както и десетки още позиви и листовки, пуснати от различни местни партийни, ремсови и отечественофронтовски организации, вдигат на крак не само комунистите и ремсистите, но и всички останали честни българи и българки. Ючбунар закипява. Това, което се наблюдаваше два месеца по-рано в Кюстендил, тук сега се разгръща в далеч по-големи мащаби. Десетки и десетки младежи, решени да не се дадат, поемат към балкана. Други евреи предават на познати български семейства децата си, за да бъдат свободни за борбата. Трети се снабдяват с фалшиви документи, за да минат в нелегалност. Търси се оръжие, оръжие... Всички комунисти получават указания от окръжния комитет на Партията да не се подчинят на правителствените заповеди и да не напускат София на никаква цена. Секретарят на III район на БКП събира районния комитет (в Трети район живеят 20 000 евреи!), за да се обсъдят конкретни действия за съпротива. Решава се да бъдат пуснати в ход всички възможни сили, да се ангажират всякакви лица и организации, които биха могли да допринесат за провалянето на „евакуационната“ операция.

И навсякъде плъзват делегации, пощенските кутии се пълнят с позиви, писма, изложения. Народното събрание е отрупано с протестни телеграми. С всеки изминат час кръгът на включилите се в протестната акция се разширява. Към него се присъединяват Кимон

Георгиев, влиятелен политически деец и бъдещ министър-председател на Отечественофронтовското правителство, Цвятко Бобошевски и Венелин Ганев — бъдещи регенти, пак Димо Казасов... 23 общественици пращат писмо до Борис III:

„... Това масово принудително изселване се посреща от грамадната част от българския народ с пълно неодобрение и топло съчувствие към засегнатите негови невинни граждани. С тази крайно жестока и сурова мярка ние не само пропиляваме един голям нравствен капитал, който беше гордост на нашия великодушен и веротърпим народ. Тази безчовечна мярка, която не отговаря на духа на нашия миролюбив и кротък народ, може да бъде спряна и отменена само от Вас, защото вие сте самото правителство. В противен случай вие ще носите пълната отговорност.

Считаме за наш повелителен дълг да донесем до знанието Ви това, което се готви да се извърши с нашите съотечественици — а именно, да бъдат изпратени като беломорските евреи. Едни мерки от такова капитално естество, ние сме уверени, че ще отмените. Вие ще се вслушате в нашите предупреждения и ще отмените тази заповед.“

Под изложения като горното, чиито оригинали за съжаление не можаха да бъдат открити, се четат имената на още 63 видни общественици и дейци от най-различни политически течения, с изключение на управляващото. Запазен е обаче вторият протест на Съюза на българските адвокати:

„Ние повторно и най-настойтелно апелираме към Вас, господин Министре, да не позволите да се засегнат висшите морални ценности на нашето отечество чрез допускане да се нарушат тези начала на човечност и коректност по отношение на лицата от еврейски произход, предимно български поданици, живущи на българска територия, особено чрез едно масово изселване.“

Впрочем адвокатите не се задоволяват само с изложението, но изпращат делегации при Петър Габровски, за да искат спирането на изселването.

В Народния съд свидетели разказват, че митрополит Стефан бил пратил телеграма до Борис III:

„Не гони, за да не те гонят. С каквато мярка мериш, с такава ще те мерят. Знай, Борисе, че за твоите дела Бог бди на небето.“

През тия дни редица общественици-евреи: д-р Нисим Меворах — юрист с международна известност, Исак Франсез — адвокат, Бети Данон — работническа деятелка, Даниел Цион — равин, Фидел Барухов — адвокат, Настя Исакова — известен учен и партиен деятел, Хаим Бенадов — писател Манчо Рахамамов — адвокат, Жозеф Барухов — аптекар, Салис Таджер (сега покойник) и др. развиват изключително енергична дейност. Те търсят контакти с политически лица, с Международния Червен кръст, а чрез него — и с равина Еренпрайс в Стокхолм (бивш равин в София), със сановници от Българската църква, с поетесата Багряна и с писателя Елин Пелин, а чрез тях — и с двореца . . . Подобна дейност, но насочена главно към средите на едрата буржоазия и дворцови кръгове, разгръщат и някои членове на Консistorията и ционистически дейци като Самуил Финци, Витали Хаимов, Буко Леви, Б. Ардити и др. За съжаление скоро тази тяхна активност ще се изроди в една грозна постъпка . . .

Въпреки всички усилия до 23 май вечерта няма никакъв признак, че правителството възнамерява да отстъпи. Бележките продължават да се раздават, полицията си стои по улиците, шлеповете — в дунавските пристанища. Комисарството кипи от трескава работа — всички негови служители, агенти, делегати са впрегнати в „операцията“, която този път трябва на всяка цена да доведе до набелязаната цел. По улиците на Ючбунар плъзват групи богати селяни от близките села, които започват да купуват на безценица изложената по тротоарите покъщнина. И вече първите семейства се отправят към гарата с торби на гръб или тикайки

Настя
Исакова

Равин Даниел
Цион

двуколки, натоварени с бали и деца, и вече първите влакове потеглят към Лом и Сомовит...

При тази вече крайно опасна и напрегната обстановка Партията на българските комунисти решава да премине към пряка масова защитна акция, към демонстриране на реална сила, единственото, което още остава, единственото нещо, от което управляващите се плашат: митинг и манифестация.

ДВАЙСЕТ И ЧЕТВЪРТИ МАЙ

Това, което се случи на другия ден, 24 май, е забележителен факт в историята на Европа през онзи период, едно от ония малко на брой явления, които извисяват понятието Човек и укрепват вярата ни в достойнството на разумното същество, в неговото благородство, в неговата доблест. Митинг и демонстрация, охранявани от бойни групи в центъра на една окупирана от хитлеристите столица, пред очите на полиция и жандармерия — днес това звучи като измислица. Но то е историческа истина и сетно доказателство, че спасението на българските евреи не е случайно, а резултат на единствена по своята сила и форма борба. То е доказател-

ство също за мощта на Комунистическата партия, която съумя да извади в онзи решителен момент на улицата хиляди хора и да провъзгласи пред целия свят волята на народа да защити свободата и нормите на човешкото достойнство.

То е доказателство и за още нещо: за несломимата воля на българските евреи да се борят докрай, да не се дадат като овце в ръцете на палачите и ако трябва, да умрат прави... През този майски ден софийските евреи се наредиха в колоните на сражаващите се техни сънародници в партизанските отреди, бойните групи и войсковите части в Европа, Азия, Африка и Тихия океан. Те застанаха редом с ония няколко безименни последни бойци, останали от десетките хиляди въстаници от Варшавското гето, които в същите часове, след тримесечна героична битка, загиваха от есесовските огневъргачки... София и Варшава, независимо от разликата в мащабите и в пролятата кръв, бяха двата фланга на един и същи двубой, който допринесе за крайната победа над хитлерофашизма, а конкретно в България — и за цялостното спасяване на местните евреи.

За да получим по-точна представа за 24 май и за размерите на демонстрацията, да добавя само, че през този ден са били ранени 112 души и арестувани 410 — всички изпратени в концлагери.

Организатор на тази акция, както впрочем и на цялата борба през тия дни в София, бе районният комитет на Българската комунистическа партия с членове *Георги Атанасов, Берта Калаора, Бети Данон, Божана Досева, Тодорка Игнатова, Христо Цуцаров, Елена Йорданова и секретар Тодор Живков, понастоящем Първи секретар на ЦК на БКП и председател на Министерския съвет на НР България.*

До решението за митинг и демонстрация се достига на 23 май, когато районният комитет се убеждава, че всички останали средства за борба са изчерпани, че общото настроение е подходящо за организирането на открити акции. В този смисъл може да се каже, че районният комитет стана изразител на народната воля. Още същата вечер членът на секторното ръководство на района Хаим Бенадов влиза във връзка с председа-

Тодор Живков
като секретар
на III РК на БКП,
София, 1943 г.

теля на еврейския комитет на Отечествения фронт полковник Таджер и уговаря организирането на митинг пред главната синагога, а Настя Исакова начертава заедно с равина Даниел Цион основните линии на речта, която той ще произнесе. Даниел Цион оповестява за следващия ден молебен и кани вярващите да присъствуват. От своя страна пък Бети Данон от районния комитет с помощта на комунистките Бека Аструг, Стела Бенвенисти и Мати Нардея разгласяват съобщението сред съквартиралците и из града.

24 май. Слънчев ден. София е украсена със зеленина и портрети на Кирил и Методий. Ученици и студенти се упътват към сборните пунктове, за да се вляят в традиционната манифестация, която трябва да мине пред официалните лица на дворецовия балкон.

В същото време към централната синагога се стичат евреи от различни краища на града...

Тук спирам своето повествование, за да предам четири разказа на четирима различни очевидци, напечатани в един вестник и три книги. Най-напред — на безименния репортьор на нелегалния „Работническо дело“, бр. 7 от юли 1943 г. В статия, озаглавена „Бесният поход срещу евреите“, той пише:

„На 24 май повече от 10 хиляди евреи в София излязоха масово на улицата, за да защитят своето право на живот. Жените със своите деца в ръце застанаха начело на многохилядната демонстрация. Те отиваха да искат да бъдат оставени да живеят, да работят и да умират в родината си. Но срещу тази дълбоко справедлива проява, продаденото на Хитлера правителство изпрати полицията. Разярени полицейски орди се втурнаха от всички страни срещу еврейската маса. Тези бесни кучета мачкаха жестоко и безразборно невръстни деца, беловласи старци и бременни жени. Те превърнаха еврейския квартал в истинско бойно поле. Стотици полицаи с картечници и автоматични пушки заеха улиците. Като глутница вълци те нахлуха в домовете, биеха жените и децата, арестуваха мъжете. Така денят на великите славянски учители Кирил и Методий, в който ден българите от векове са демонстрирали своята любов към свободата, братството между народите и светлината, бе превърнат от фашистките мерзавци в ден на позор и сълзи...“

На Вълка Горанова, из статията ѝ „За партийната работа през периода 1941—43 г.“, напечатана в сборника „В бой с фашизма“:

„Акцията в защита на евреите започна така: по решение на районния комитет беше свикан най-напред от еврейския ОФ комитет с председател полковник Таджер еврейски митинг в синагогата, където говори Даниел Цион. След това с участието на българското население — главно комунисти и ремсисти, се почна внушителна манифестация, която трябваше да се слее с манифестиращите студенти на 24 май и заедно да отидат пред двореца и да протестират против издевателствата

над еврейското население. Но по пътя еврейската манифестация бе нападната от конни и пеши полицейски части и камшиците заплусяха по мъже и жени. Еврейските бойни групи дадоха сериозен отпор, от което полицията се разяри и в първата нощ след това предприе масови арести, задигна и интернира всички мъже, а на жените и децата посред нощ чупеше вратите и като хуни задигаше всичко, каквото ѝ попаднеше. В тая еврейска акция българското население взе голямо участие.“

На Хаим Бенадов, от документалния разказ „Изселване“.

„Отначало един по един, а по-късно на групи, от къщите и дворовете на еврейския квартал започнаха да излизат хората. Очите им бяха подпухнали от неспокойно прекараната нощ. По лицата им личеше тревогата на неизвестността, която ги очакваше. Те вървяха бързо към Централната синагога на улица „Екзарх Йосиф“, откъдето щяха да поемат към центъра на града, към булевард „Цар Освободител“. Те се надяваха, че чудото ще дойде оттам. Пред синагогата вече чакаше тълпа от възрастни мъже и жени. Но чудно, вратите на храма бяха затворени (...) Младият свещеник се качи на каменното стъпало и безпомощно разпери ръце:

— Председателят на еврейската община не позволява да се отваря днес синагогата. Опасно е, казва. Можем да си навлечем беда.

Тълпата недоволно се раздвижи. Някой извика:

— Каква по-голяма беда може да ни сполети от тази да ни пратят в Полша?

Един глас властно извика:

— Към ючбунарската синагога!

(...) Синагогата на улица „Осогово“ бе вече претъркана с народ. Прииждащите хора се суетяха в просторния двор и всеки се мъчеше да земе място в синагогата. Отвътре изнасяха припаднала жена. Децата плачеха...“

(Следва описание на обстановката в синагогата, словото на равина, а след това: множеството, призовава да манифестира, излиза на улицата.)

„ — Да вървим! Да вървим! Наредете се в редици по шест. Бързо, бързо!

— На площада, към парада!

Равинът и свещениците като че бяха забравени вече. Тълпата се разлюля като вълна. Хората се заблъскаха едни други, мъчейки се да се наредят.

Един едър мъж с червендалесто лице и увиснали устни блъскаше множеството и се опитваше да го спре:

— Не бива, братя! Лудост е да манифестираме! Та ние не сме в наша държава!

Не го оставиха да говори. Някой силно извика:

— Мълчи, предател! Смъкнете мръсника!

Младежи наобиколиха червендалестия мъж, който отчаяно се бранеше със силните си ръце. Посипаха се удари и той едва можа да се отскубне от ръцете им.

Младежите застанаха в първите редици и се хванаха за ръце:

— Всички след нас! След нас!“

(И демонстрантите тръгват към центъра на града, където ще се сблъска с полицията).

И накрая, на *Б. Ардити*, из книгата му „*Ролята на цар Борис III при изселването на евреите от България*“:

„... Ще може ли манифестацията да промени хода на събитията? Целесъобразна ли е една манифестация до Двореца? И то през същото време, когато българската младеж, която се намираше напълно под влиянието и ръководството на националистическите движения, ще манифестира тоже пред Двореца? Могат ли да бъдат предотвратени сблъсквания и инциденти? И няма ли опасност нашата манифестация да бъде удавена в потоци кръв? Трябваше да се предотврати бързо и решително едно нещастие, което се надвесваше над главите на софийските евреи (...). В 6 ч. сутринта член на подмолния комитет дава нареждане да се затвори централната синагога и дворът на същата. Верни хора останяха на пост и отправяха богомолците към ючбунарската синагога (...). Обсъдиха се обстойно проблемите около манифестацията. Към 9 ч. комисия в състав Самуил Финци, Витали Хаимов и пишещият тия редове

по решение на събраните общественици се отправи към еврейския квартал, за да внуши на събралите се да изоставят манифестацията. Усилията на тримата успяха частично...“

Бях си обещал да не влизам в полемика и да оставя фактите да говорят сами. Но кой би могъл да запази хладнокръвие пред горните редове? Опитът на поменатите трима души да спрат една народна демонстрация, тръгнала в един съдбоносен момент да защити своето право на живот и човешко достойнство, трудно може да бъде окачествен с думи. Той може да бъде сравнен само с дейността на ония ръководители-евреи в гетата, които в своята омраза към комунистите и в нежеланието си да сътрудничат с тях фактически спъваха антифашистката борба и волю-неволю, обективно улесняваха врага. Чудно ли е тогава, че един от тримата — Б. Ардити — в своята брошура прави отчаяни усилия да омаловажи значението на демонстрацията и на всяка цена да изтъкне цар Борис III като спасител на евреите?

За щастие провокаторският опит да бъде спряна демонстрацията се проваля и макар да не стига до двореца, разпръснатата преди това от полицията, тя постига своята цел. Още същата вечер Радио Берлин предава, кой знае как, новината. А Радио Лондон веднага излъчва:

„Германските радиостанции предадоха различни съобщения относно сблъсквания, станали в София между демонстриращи евреи против решението за изселване и полицията. В едно от предаванията се съобщава, че веднага с обнародването на решението за изселване на всички софийски евреи в течение на тридневен срок, евреите се събрали в различни квартали на града и се опитали да проведат протестни демонстрации. Полицията била принудена да се намеси и разпръсне демонстриращите.“

Вестник „Давар“ — Тел-Авив, печата на цяла страница:

„Софийските евреи демонстрират против изселването. Силни сблъсквания с полицията.“

Радио „Христо Ботев“:

„Да бъдат пресечени злодейските ръце на хитлеровите палачи в България! От силата на отпора зависи преди всичко да бъде осуетена или не тази престъпна авантюра!“

Доклад на полицейския аташе Хофман до Айхман:

„На 24 май едно значително число демонстраращи се опита да потегли към царския дворец, за да протестира. Полицията попречи на това и арестува към 400 демонстраращи. От тях 120 евреи бяха изпратени към временния лагер в Сомовит. Същия ден софийските равини се опитаха да спечелят за своята кауза папския нунций и митрополит Стефан. Поради това Министерството на вътрешните работи арестува до второ разпореждане всички заети в София равини. Софийският главен равин не можа да бъде арестуван веднага, понеже се бе подслонил временно в къщата на митрополит Стефан. Започналата еврейска противопропаганда разпръсна слуха, че акцията е отложена с 14 дни. Освен това тази пропаганда разпространяваше навсякъде, че след изселването на евреите от София, столицата щяла да бъде бомбардирана...“

В същия доклад се появява първото признание за отстъплението:

„АКО ТУКАШНОТО ИЗСЕЛВАНЕ НА ЕВРЕИТЕ СЕ ИЗВЪРШВА ПРИ ДРУГИ ОБСТОЯТЕЛСТВА И С ПО-ГОЛЕМИ ТРУДНОСТИ, ОТКОЛ КИТО В ДРУГИТЕ СТРАНИ, ПОДЧИНЕНИ НА СИЛАТА НА РАЙХА, ТО ТРЯБВА ДА СЕ ИМА ПРЕДВИД, ЧЕ БЪЛГАРСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО НЕ МОЖЕ ДА ОТСЕЧЕ ТАКА ПРОСТО ТОЗИ ВЪПРОС, НО ЧЕ ТРЯБВАШЕ ДА ПРЕДВИДИ И СЕ ПОКРИЕ КАКТО С ОГЛЕД НА ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКИТЕ, ТАКА И НА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПОСЛЕДИЦИ...“

Вътрешнополитическите последици:

На 24 май цар Борис III, уплашен, не знаейки какво решение да вземе, бяга в двореца си в Чамкория, като преди това не приема дори ученическата манифестация. Правителството също е в безпътница и няма смелост да издаде последната заповед за депортиране зад граница. Нещо повече — бележките, които отправят хората към дунавските пристанища, се заменят с други — за вътрешността на страната. Демонстрацията пречупи решението на властта. Софийските евреи заминаха за провинцията, но не в течение на три дни, а в продължение на седмици и месеци. И те останаха там до 9 септември 1944 г. заедно с всички останали, и заедно с всички останали посрещнаха партизаните, Съветската армия и свободата.

БИЗИМ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ БИТТИ

Наистина за гестапо, Филев и Белев 24 май, също както и 9 март, представлява само нова отсрочка. Те още не се отказват от „окончателното разрешение“. И те правят още един опит за изселване, но той е толкова анемичен, че не заслужава да бъде споменат. Царят също не се отказва от по-нататъшни противоеврейски действия: в края на август той отново ще посети Хитлер, но в деня на заминаването си ще заяви на своя брат Кирил:

„Бизим представление битти“,
което на български език означава:
„Нашето представление свърши.“

Тия думи, изразяващи окончателната морална и политическа капитулация на царя, са записани на 17

юни 1944 г. в личния дневник на тогавашния регент Н. Михов.

А няколко дни след завръщането си от Германия царят умира. С това монархофашистският режим понася сериозен удар. Обезглавен, разяждан от вътрешни борби, изолиран и мразен от населението, бит от въоръжения юмрук на народа, очакващ с ужас настъплението на Съветската армия към Дунава, той няма вече сили да предприеме каквито и да било сериозни мерки спрямо евреите, обратно — трябва да се грижи за собствената си участ. На 2 октомври 1943 г. новият министър на вътрешните работи Дочо Христов, заменил Габровски, в речта си пред областните директори, заявява:

„Еврейският въпрос става все по-тежък. Това се дължи на обстоятелството, че не успяхме да ги изселим. За връщане не може и да се мисли. Въпросът е да използваме труда им...“

Няма вече да изселваме евреи. Където са, там ще останат.“

Безсилието на българските фашисти се предава и на нацистките представители в София, които сами, естествено, не могат да направят нищо.

И със същата педантичност, с която подготвяха унищожението на евреите в България, хитлеристите направиха и признанията за своето поражение. В последните страници ще бъдат поместени кратки откъси от няколко официални нацистки документа, които докрай хвърлят светлина върху мотивите, довели до окончателното прекършване на „окончателното разрешение“ на еврейския въпрос в България, документи-свидетелства за една голяма народна победа над фашизма 14 месеца преди крайната победа на 9 септември 1944 г.

СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ЕДНА НАРОДНА ПОБЕДА

„... Обикновеният българин не разбира смисъла на борбата против евреите, още повече че, естествено, и равновият проблем не му е близък...“

Адолф Бекерле, германски пълномощен министър на Райха в София, до Външно министерство на Райха, Берлин. Таен доклад А 88/43 от 22 януари 1943 г.

„... В България не съществуват нито идеологически, нито расови предпоставки за представянето на еврейския въпрос пред българския народ като належаш и нуждаещ се от разрешение...“

Полицейски аташе Хофман в София до гестапо, Берлин, доклад от 5 април 1943 г.

„Аз считам за тактически фалшиво и неправилно, ако ние окажем силно пряко давление, което ще прехвърли върху нас само отговорността, а освен това, като се има предвид българският манталитет, ще доведе до обратни резултати.“

Общо взето, смятам, че Министър-председателя Филлов и правителството и по-нататък ще се стараят да разрешат еврейския въпрос напълно в желанието от нас смисъл и че при умело и тактично поведение скоро ще

Sofia, den 5.4.1941

Geheim

An das
R.S.H.A. - Attachégruppe -
Berlin

Str.: Judenabschub aus Bulgarien.
Vorg.: laufende Berichterstattung.

Es kann nunmehr der Abtransport von 11 343 Juden gemeldet werden. Hiervon gingen 4 221 thrakische per Schiff von Lom nach Wien und 7 122 mazedonische Juden per Eisenbahn aus Skopje ab. Die Schifftransporte waren durch bulgarische Polizei mit je 2 Mann Ordnungspolizei, die Eisenbahntransporte durch Ordnungspolizei begleitet. Trotz ständiger Hinweise war eine genaue Übereinstimmung zwischen Listen und Effektivstärke nicht zu erzielen. Die Übertragung der bulgarischen Listen in lateinische Schrift nahm stets mehrere Tage in Anspruch. Diese Ungenauigkeiten gehen zu Lasten der hiesigen üblichen Verhältnisse und halten sich in erträgliche Rahmen. alle Juden abzuschieben. Da die Einstellung der bulgarischen Regierung richtig verstehen zu können, muß man wissen, daß es ein Judenproblem in der Form, wie es im Reich besteht, in Bulgarien nicht gibt. Vohl gibt es auch in Bulgarien Juden, die sich in Schlüsselstellungen der bulgarischen Wirtschaft beschäftigt haben. Ihre Anzahl ist jedoch gering. Es bestehen hier weder die weltanschaulichen noch rassischen Voraussetzungen um das Judenproblem des bulgarischen Volk gegenüber so dringlich und löungsbedürftig erscheinen zu lassen, wie dies im Reich der Fall ist. Die bulgarische Regierung verfolgt mit der Evakuierung der Juden überwiegend materialistische Interessen.

Gesehen:

Bekerle

Hofmann

Доклад на Хофман, приобщен от Бекерле, от 5 април, 1941 г.

DEUTSCHE GESANDTSCHAFT
A 624/43 E

Auf den Erlass Inl. II 1443
v. 20.5.43

Inhalt: Behandlung der Judenfrage
in Bulgarien.

3 Doppel

Arbeiten im Prof.

Inl II

Geheim

Jude
Sofia, den 7. Juni 1943

Auf jeden Fall halte ich es für taktisch falsch und unrichtig, wenn wir einen starken unmittelbaren Druck ausüben, der uns die Verantwortung auferlegt und ausserdem bei der bulgarischen Mentalität das Gegenteil des gewünschten Erfolges erzeugen würde.

Zusammenfassend glaube ich sagen zu können, dass der Ministerpräsident und die Regierung weiterhin bemüht sein werden ganz in unserem Sinne die Judenfrage zu lösen, und dass wir bei taktisch geschicktem Verhalten das von uns gewünschte Ziel baldigst erreicht haben werden. Da in der An gelegenheit zugleich eine immer festere Sicherung und von mir stets angestrebte Verankerung mit unseren Kriegszielen liegt, werde ich die Judenfrage ständig in Augenmerk behalten und nach Möglichkeit die Lösung beschleunigen.

AN
das Amt
Sofia

St. Sta

J. Beckerle

486357

Из доклада на Бекерле от 7 юни, 1943 г.

постигнем желаната от нас цел... Еврейският въпрос ще ми бъде винаги под око и по възможност ще ускоря неговото разрешение.“

Адолф Бекерле до Министерството на външните работи, Берлин. Таен доклад № 624/43 от 7 юни 1943 г.

„Засега е свършено безсмислено да се иска изселването. Ръководно при това е безспорното желание на българското правителство да избегне засега всякакви вътрешнополитически трудности заради еврейския въпрос и да избегне ненужна сензация извън границите... При паническият страх от въздушни нападения българското правителство се надява, че с това ще поддържа сред неприятелските сили лъжлива представа за вътрешнополитическото положение на България, и то до тогава, докато едно ново активизиране на германското военно командване не отстрани опасността от терористични нападения над България.

... Въпреки това моето становище си остава непроменено, че ще успеем да уредим еврейския въпрос без остатък, когато германските успехи отново минат на преден план и с това се остави на заден план нахлуващата неприятелска политическа офанзива. Тогава ще дойде моментът за една благоприятна за нас интервенция. Ние тук непрекъснато ще сочим опасността от евреите, всеки един от които е заклет враг на нашето военно дело. Засега обаче аз държа, че всяко давление по този въпрос е без всякакви изгледи за успех, е от общополитическо гледище, даже опасно.“

Адолф Бекерле до Министерството на външните работи, Берлин. Таен доклад № А 95/43 от 18 август 1943 г.

„Засега всяка постъпка от германска страна, даже и при най-голям натиск, ще бъде отхвърлена от страна на българското правителство. Българското правителство има желанието да избегне в настоящия момент всяко вътрешнополитическо затруднение и да избегне трудности извън границите на страната.

Необходимо е да се изчака какво развитие ще се получи в България след смъртта на цар Борис. Поради това не само че е без изгледи, но и от общополитическо гледище е даже опасно в сегашния момент да бъдат предприемани постъпки по еврейския въпрос...

Еврейският въпрос ще бъде уреден без остатък, тогава, когато отново минат на преден план германските успехи..."

Министерство на външните работи на Райха до шефа на Гестапо Калтенбрунер. Писмо ИНЛ 11 38 ТДД от 31 август 1943 г.

— — — — —
Но германските успехи не минаха повече на „преден план“ и в навечерието на 1 май 1945 г. съветските бойци забиха над Райхстага знамето на победата.

30 ноември 1966, София

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Убедително доказателство	7
За да не забравяме	11
ПЪРВАТА СХВАТКА — 1940—1941 г.	
1. Началото	21
2. Законът за защита на нацията	26
3. Битката против ЗЗН	31
Корените	
I. Две хиляди години между Дунав и Родопи 1940—1941 г. — Схватката продължава	41
4. Намесата на евреите	48
5. Три удара срещу ЗЗН	53
6. Полиция, Дворец и парламент	62
Корените	
II. Българинът и антисемитизмът	71
ВТОРАТА СХВАТКА — МАРТ 1943 г.	
1. Химлер, Конференцията „Ванзее“ и А. Белев	83
2. Срещу новите мерки	91
3. СС Хауптштурмфюрер Теодор Данекер и СА Обергрупенфюрер Адолф Бекерле	98
4. Един договор за продажба на хора	106
5. В ония дни	115

Корените

III. Евреите в революционните борби на българския народ 1943 — Втората схватка продължава	119
6. Девети март — от Кюстендил до Народното събрание	132
7. Кюстендилската акция продължава	143
8. Царят	152
ГРЕТАТА И РЕШИТЕЛНА СХВАТКА — МАЙ 1943 Г.	
1. Последният удар	158
2. Двайсет и четвърти май	167
3. Бизим представление битти	176
СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ЕДНА НАРОДНА ПОБЕДА	
	178

Х. Д. ОЛИВЕР

*

НИЕ, СПАСЕНИТЕ

*

Редактор: *Димитър Дублев*
Стилов редактор: *Мария Шишманова*
Худ. редактор: *Димитър Каргалев*
Техн. редактор: *Петко Узунев*
Коректор: *Мария Маричова*

*

Формат 59/84/16; тираж 10,100 екз.; печатни коли 11,50;
цена 0,93 лв.

*

Издателство за литература на чужди езици —
София, Левски 1
ДПК „Димитър Благоев“ — София

